

પ્રકરણ

૨

‘હું પરમાત્મા છું’

કઈ રીતે ?

◆ પ્રકરણની રૂપરેખા

- ❖ પ્રસ્તાવિક
- ❖ અનેકાંતસ્વરૂપ અને એકાંતમાર્ગ
- ❖ વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેનાં અનેકાંતસ્વરૂપની આવશ્યકતા
- ❖ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેનાં એકાંતમાર્ગની આવશ્યકતા
- ❖ વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરૂપ અને એકાંતમાર્ગનાં આધારે ‘હું પરમાત્મા છું’ કઈ રીતે ?
- ❖ પામરદશાનાં આધારે પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય
 ૧. વિરોધીનું અસ્તિત્વ
 ૨. અનેકમાં એકત્વ
 ૩. નવતત્ત્વો વડે નિર્ણય
 ૪. આત્માની એક જ જાતિ
- ❖ ઉપસંહાર

પ્રકરણ : ૨

‘હું પરમાત્મા છું’ કઈ રીતે?

તે માટે દ્રવ્યદષ્ટિનો મહિમા દર્શાવતા

પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનનાં વચનો

દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને સમાન કોટિનાં નથી. દ્રવ્યની કોટિ ઊંચી જ છે, પર્યાયની કોટિ નાની જ છે. અપરિણામી તત્ત્વ ઉપર – જ્ઞાયક (દ્રવ્ય) ઉપર – દષ્ટિ તે જ સમ્યક્ દષ્ટિ છે.

સાધક જીવની દષ્ટિ નિરંતર શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ઉપર હોય છે, છતાં સાધક જાણે છે બધાંને; – તે શુદ્ધ – અશુદ્ધ પર્યાયોને જાણે છે અને તે જાણતાં તેમના સુખ-દુઃખરૂપ લેહનનો, સાધક-બાધકપણાનો ઇત્યાદિનો વિલેક વર્તે છે. જ્ઞાન બધાંનો વિલેક કરે છે, તોપણ દષ્ટિનો વિષય તો સદા એક ધ્રુવ જ્ઞાયક જ છે. તે કદી છૂટતો નથી.

દ્રવ્યદષ્ટિ યથાર્થ પ્રગટ થાય છે, તેને દષ્ટિના જેરમાં એકલો જ્ઞાયક જ – ચૈતન્ય જ ભાસે છે. હું તો જ્ઞાયક તે જ્ઞાયક જ છું, નિઃશંક જ્ઞાયક છું; વિભાવ ને હું કદી એક નથી થયા; જ્ઞાયક છૂટો જ છે, આખું બ્રહ્માંડ કરે તોપણ છૂટો જ છે. – આલો અચળ નિર્ણય હોય છે. દ્રવ્યદષ્ટિ શુદ્ધ અંતઃતત્ત્વને જ અલલંબે છે. તે એકેય ભેદને સ્વીકારતી નથી. ધ્રુવ સિવાય કોઈને ગણકારતી નથી; અશુદ્ધ પર્યાયને નહિ, શુદ્ધ પર્યાયને નહિ, ગુણભેદને નહિ. આત્મા અનંત ગુણમય છે. અનંત ગુણમય એક નિત્ય નિજતત્ત્વ – અપરિણામી અભેદ એક દળ – તેમાં દષ્ટિ છે. પૂર્ણ નિત્ય અભેદનું જેર લાલ.

અનંત ગુણસ્વરૂપ અભેદ એક ચેતન દ્રવ્યનો જ – અખંડ પરમાત્મદ્રવ્યનો જ – આશ્રય કરવો, તેનું જ શરણ લેવું, તેનું જ ધ્યાન કરવું, ત્યાં જ દષ્ટિ દેવી, કે જેથી અનંત નિર્મળ પર્યાયો સ્વયં ખીલી ઊઠે. દ્રવ્યદષ્ટિ હોય તો પછી દ્રવ્યમાં જે જે હોય તે પ્રગટ થાય જ. અનંત કાળમાં અનંત જીવોએ આવી રીતે દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ સ્થાપીને અનંતી વિભૂતિ પ્રગટ કરી છે.

(દ્રવ્યદષ્ટિથી) તું તને જો; જેવો તું છે તેવો જ તું પ્રગટ થઈશ. તું મોટો દેવાધિદેવ છે.

(બહેનશ્રીનાં વચનામૃત : નં. ૨૦૧, ૨૧૬, ૩૦૫, ૩૧૫, ૩૨૪, ૩૫૩, ૩૭૬, ૩૮૯, ૩૯૩, ૪૦૦માંથી સંકલિત નંબરો)

સીમંધર ભગવાન, સોનગઢ.
(સવૈયા એક્ટ્રીસા)

કેઈ ઉદાસ રહે પ્રમુ કારન, કેઈ કહે ઉઠિ જાંદિ કહીકૈ ।
કેઈ પ્રનામ કરૈ ગઠિ મૂરતિ, કેઈ પહાર ચઠે ચઠિ છીકૈ ॥
કેઈ કહે આસમાનકે ઉપરિ, કેઈ કહે પ્રમુ હેઠિ જમીકૈ ।
મેરા ધની નહિ દૂર દિસન્ટર, મોહિમે હૈ મોહિ સૂઝત નીકૈ ॥

ભાવાર્થ : પોતાના પરમાત્માને જાણવા માટે કોઈ તો ઉદાસીન કે ત્યાગી બની જાય છે. કેટલાંય તેને શોધવા માટે ક્યાંથી ક્યાં દૂરદેશાવરમાં પહોંચી જાય છે. કોઈ પરમાત્માની પ્રતિમા બનાવી તેની પૂજા-ભક્તિ કરે છે. કોઈ (અશક્ત હોય તો) ડોળીમાં બેસીને પણ પર્વત ચઢે છે. કોઈ એમ માને છે કે, પોતાનો પરમાત્મા અહ્લર આકાશમાં છે. તો કોઈ તેને નીચે પાતાળમાં માને છે. પરંતુ પોતાનો પરમાત્મા દૂરદેશાવરમાં નથી. પોતામાં જ છે. પોતે જ છે. 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે જાણવાથી તે પોતાનાં અનુભવમાં આવે છે.

(સમવસારનાટક : અ. ૮, બંધાર, દ્રોહસે ૪૮)

'હું પરમાત્મા છું' એટલે કે પોતે જ પરમાત્મ-સ્વભાવી છે. પોતાનો પરમાત્મા પોતાથી દૂર નથી, પોતામાં જ છે, પોતે જ છે. તોપણ લોકો પોતાના

પરમાત્માને બહારમાં શોધે છે. તે માટે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પૂજા, ભક્તિ, તીર્થયાત્રા, દયા, દાન, વ્રત, તપ જેવા અનેક પ્રકારના બાહ્ય ઉપાયો કરવામાં આવે છે. પરંતુ પોતાની અંદરનો પરમાત્મા બાહ્ય ઉપાયોથી જણાતો નથી 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે જાણવા માટે સૌ પ્રથમ આત્માનું અનેકાંતસ્વરૂપ અને તેની પ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ જાણવો જરૂરી હોય છે.

અનેકાંતસ્વરૂપ અને એકાંતમાર્ગ

વસ્તુમાં વસ્તુપણની નીચજાવનારી પરસ્પર વિરોધી બે શક્તિઓનું એકીસાથે પ્રકાશવું તે વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ છે. વસ્તુની પ્રાપ્તિનો ઉપાય એક જ પ્રકારે હોય તેને એકાંતમાર્ગ કહે છે. **અનેકાંત = અનૂ + એકાંત.** જે એકાંત નથી, એકાંતનો વિરોધી છે, તે અનેકાંત છે. અહીં અનેકાંત એ વસ્તુનું બંધારણ કે તેની રચના છે, એટલે કે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.

વસ્તુનું સ્વરૂપ એકાંત કે અનેકાંત એ બે પૈકી કોઈ એક પ્રકારે હોય છે. તેમ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ એકાંત કે અનેકાંત એ બે પૈકી કોઈ એક પ્રકારે હોય છે. જે વસ્તુના સ્વરૂપને અનેકાંત માને છે તેના માટે તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત હોય છે. અને જે વસ્તુના સ્વરૂપને એકાંત માને છે તે તેની પ્રાપ્તિનાં માર્ગને અનેકાંત માને છે.

વાસ્તવમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંત છે અને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત છે. તેથી વસ્તુના સ્વરૂપને અનેકાંત માનવું તે સમ્યક્ અનેકાંત છે પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિના માર્ગને અનેકાંત માનવો તે મિથ્યા

અનેકાંત છે. તે જ રીતે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત માનવો તે સમ્યક્ એકાંત છે પણ વસ્તુના સ્વરુપને એકાંત માનવું તે મિથ્યા એકાંત છે.

વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરુપ એક જ પ્રકારે સંભવે છે અને તેને માનનાર એકમાત્ર જૈન દર્શન જ છે. વસ્તુનું એકાંતસ્વરુપ અનેક પ્રકારે સંભવે છે અને તેને માનનાર જૈન દર્શન સિવાયનાં અન્ય અનેક દર્શનો છે.

આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ એક જ પ્રકારે સંભવે છે અને તેને અનુસરનાર પણ એક માત્ર જૈન દર્શન જ છે. આત્માની પ્રાપ્તિનો અનેકાંતમાર્ગ અનેક પ્રકારે સંભવે છે. અને તેને અનુસરનાર જૈન દર્શન સિવાયના અન્ય અનેક દર્શનો છે.

વસ્તુનું સ્વરુપ અનેકાંત હોય છે અને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ કે ઉપાય એકાંત હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો **અનેકાંતસ્વરુપ** વિના વસ્તુની સિદ્ધિ નથી અને **એકાંતમાર્ગ** વિના વસ્તુની પ્રાપ્તિ નથી. અનેકાંતસ્વરુપ અને એકાંતમાર્ગની વિશદ સમજૂતી માટે દ્રવ્યબંધારણનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. અહીં 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે બાબતને સમજવા પૂરતી તેની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી આપવામાં આવે છે. તે માટે નીચેના મુદ્દા અનુસાર ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

- વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેનાં અનેકાંતસ્વરુપની આવશ્યકતા
- વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેનાં એકાંતમાર્ગની આવશ્યકતા
- વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરુપ અને એકાંતમાર્ગના આધારે 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ?
- પામરદ્રશાના આધારે પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય

વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેનાં અનેકાંતસ્વરુપની આવશ્યકતા

વસ્તુમાં વસ્તુપણાનાં નીપજાવનાર પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોનું એકીસાથે પ્રકાશવું તે વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરુપ છે.

અનેકાંતસ્વરુપ વસ્તુમાં વસ્તુપણાનાં નીપજાવનાર એટલે કે વસ્તુની સિદ્ધિ કરાવનાર પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો મૂળભૂતપણે અન્વય અને વ્યતિરેક છે.

'આ તે જ છે' એવાં જ્ઞાનનાં કારણભૂત એકરૂપપણું કે સદૃશપણું તેને અન્વય કહે છે.

'આ તે નથી' એવાં જ્ઞાનનાં કારણભૂત અનેકરૂપપણું કે વિસદૃશપણું તેને વ્યતિરેક કહે છે.

અનેકાંતસ્વરુપી વસ્તુનાં પરસ્પર વિરોધી મૂળભૂત ધર્મયુગલ અન્વય-વ્યતિરેકનાં આધારે બીજાં અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલો હોય છે.

પ્રશ્ન : અનેકાંતસ્વરુપી વસ્તુમાં અન્વય-વ્યતિરેકનાં આધારે અન્ય પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલો કઈ રીતે છે ?

ઉત્તર : અનેકાંતસ્વરુપી વસ્તુનાં અન્વયી ધર્મપણે તે એકરૂપ, અભેદરૂપ, અખંડરૂપ, નિત્ય, સાધારણ, કાયમ ટકતાં દ્રવ્યસ્વભાવપણે છે. અને તે જ સમયે વ્યતિરેકી ધર્મપણે તે અનેકરૂપ, ભેદરૂપ, ખંડરૂપ, અનિત્ય, અસાધારણ, કાયમ પલટતાં પર્યાય સ્વભાવપણે છે. આ રીતે અન્વય-વ્યતિરેકના આધારે એક-અનેક, અભેદ-ભેદ, અખંડ-ખંડ, નિત્ય-અનિત્ય, સાધારણ-અસાધારણ, દ્રવ્ય-પર્યાય અને તેનાં જેવાં બીજાં અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલો હોય છે. આવા નિત્ય-અનિત્ય જેવા

પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને એક જ વસ્તુમાં એકસાથે રહેવામાં કોઈ વિરોધ હોતો નથી.

પ્રશ્ન : નિત્ય-અનિત્ય જેવાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને એકસાથે રહેવામાં વિરોધ કેમ હોતો નથી?

ઉત્તર: અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મો સાપેક્ષ હોવાનાં કારણે તેમને સાથે રહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી. સાપેક્ષ ધર્મો વિરોધી જ હોય છે. અને વિરોધી ધર્મો સાપેક્ષ હોય તો તેને સાથે રહેવામાં વિરોધ હોતો નથી.

જેમ કોઈ વ્યક્તિ એક અપેક્ષાએ એટલે કે પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, અને તે જ વ્યક્તિ બીજી અપેક્ષાએ એટલે કે પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર પણ છે. આ રીતે એક જ વ્યક્તિમાં પિતા-પુત્ર જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો સાથે હોઈ શકે છે, પણ તેઓ સાપેક્ષ હોવાથી તેમને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી. તેમ એક જ વસ્તુ તેના ત્રિકાળ ધ્રુવ અન્વયી દ્રવ્યસ્વભાવપણે જોવામાં આવે તો તે નિત્ય છે અને તે જ વસ્તુને તેના ક્ષણિક પલટાતાં વ્યતિરેકી પર્યાયસ્વભાવપણે જોવામાં આવે તો તે અનિત્ય પણ છે. આ રીતે એક જ વસ્તુમાં નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો સાથે હોઈ શકે છે. તેઓ સાપેક્ષ હોવાથી તેમને સાથે રહેવામાં વિરોધ નથી.

અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં નિત્ય-અનિત્ય જેવાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલ સાપેક્ષ હોવાનાં કારણે અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં તેનાં સ્વરૂપ સંબંધી કથનની પદ્ધતિને સ્યાદાદ કહે છે. સ્યાદાદ એ સ્યાત્ અને વાદ એ બે શબ્દોનો બનેલો છે. જેમાં સ્યાત્ એટલે કશંચિત્ કે કોઈ અપેક્ષાએ અને વાદ

એટલે કથન છે. વસ્તુસ્વરૂપની અનેકાંત માન્યતામાં વસ્તુનું સ્વરૂપ સાપેક્ષ હોવાથી તેનું કથન ‘સ્યાત્’ શબ્દથી કરવામાં આવે છે. જૈન દર્શન વસ્તુસ્વરૂપની અનેકાંત માન્યતાવાળો હોવાથી તેના વસ્તુના સ્વરૂપ સંબંધી કોઈ પણ કથનમાં ‘સ્યાત્’ શબ્દ કહ્યો હોય કે ન હોય તોપણ લાગુ પડે છે. આ રીતે જૈન દર્શનમાં આત્માને ‘નિત્ય’ કહેતાં સ્યાત્ શબ્દ ન વાપર્યો હોય તોપણ તે ‘સ્યાત્ નિત્ય’ છે. તે જ રીતે ‘અનિત્ય’ માટે ‘સ્યાત્ અનિત્ય’ છે.

નિત્ય-અનિત્ય જેવાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલ એકસાથે રહી શકે તેનું બીજું કારણ તેઓ વસ્તુના એક અંશના ધર્મો છે પણ વસ્તુ પોતે હોય તેવાં અંશીના ધર્મો નથી.

વસ્તુ પોતે જ અન્વયપણે કાયમ ટકતી નથી, નિત્ય નથી. જો અંશી એવી વસ્તુ પોતે જ અન્વયી ધર્મપણે નિત્ય હોય તો તે ધર્મ સાપેક્ષને બદલે નિરપેક્ષ બની જાય છે. તેથી વેદાંત મત જેવી વસ્તુને સર્વથા નિત્ય માનવા જેવી વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતાની આપત્તિ આવી પડે છે. જો આમ માનવામાં આવે તો તેમાં વ્યતિરેકી અનિત્યભાવોનો અભાવ થાય છે. અનિત્યભાવોનો અભાવ થતાં દ્રવ્યની કોઈ ક્રિયા કે પ્રયોજન સંભવતું નથી અને પ્રયોજન વિનાનું કોઈ દ્રવ્ય જ હોતું નથી. આ પ્રકારના દોષથી બચવા અન્વયને અંશીને બદલે અંશનો જ ધર્મ માનવો યોગ્ય છે. એટલે કે વસ્તુ પોતાના અન્વયી ધર્મ એવા અંશના આશ્રયે કાયમ ટકે છે, નિત્ય છે.

તે જ રીતે વસ્તુ પોતે જ વ્યતિરેકપણે કાયમ પલટતી નથી, અનિત્ય નથી. જો અંશી એવી વસ્તુ

પોતે જ વ્યતિરેકી ધર્મપણે અનિત્ય હોય તો તે ધર્મ સાપેક્ષને બદલે નિરપેક્ષ બની જાય છે. તેથી બૌદ્ધમત જેવી વસ્તુને સર્વથા અનિત્ય માનવા જેવી આપત્તિ આવી પડે છે. જો આમ માનવામાં આવે તો તેમાં અન્વયી નિત્યભાવનો અભાવ થાય છે. નિત્યભાવનો અભાવ થતાં દ્રવ્યની કોઈ હયાતિ કે અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. અને અસ્તિત્વ વિના કોઈ દ્રવ્ય જ હોતું નથી. આ પ્રકારના દોષથી બચવા માટે વ્યતિરેકને અંશીને બદલે અંશનો જ ધર્મ માનવો યોગ્ય છે. એટલે કે વસ્તુ પોતાના વ્યતિરેકી ધર્મ એવા અંશના આશ્રયે કાયમ પલટે છે, અનિત્ય છે.

નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મ સાપેક્ષ અને અંશના ધર્મો હોવાથી તેઓને એકસાથે રહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી. તે ઉપરાંત તેઓ વચ્ચે કોઈ સમયભેદ પણ નથી તેથી પણ તેઓ એકસાથે રહી શકે છે. દ્રવ્ય એક સમયે ટકવાપણે નિત્ય રહે અને બીજા સમયે પલટવાપણે અનિત્ય રહે એવું નથી. જો એવું હોય તો નિત્ય-અનિત્ય સાથે ન રહી શકે. પરંતુ નિત્ય-અનિત્ય એ અંશીના આશ્રયે નથી પણ અંશના આશ્રયે છે. તેથી તે પોતાના કાયમ ટકતાં એવા અન્વયી અંશના આશ્રયે નિત્ય છે અને તે જ સમયે તે જ દ્રવ્ય તેના કાયમ પલટતાં એવા વ્યતિરેકી અંશના આશ્રયે અનિત્ય પણ છે. આ રીતે નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મોમાં કોઈ સમયભેદ ન હોવાથી તેઓને એકસાથે રહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

ઉપર મુજબ નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધ ધર્મોને એકસાથે રહેવામાં કોઈ વિરોધ હોતો નથી. વાસ્તવમાં આવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો ધરાવતાં વસ્તુના અનેકાંત સ્વરૂપને જ કારણે વસ્તુની સિદ્ધિ

હોય છે. એટલે કે વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેના અનેકાંતસ્વરૂપની આવશ્યકતા હોય છે.

પ્રશ્ન : શા માટે વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેના અનેકાંતસ્વરૂપની આવશ્યકતા હોય છે ?

ઉત્તર : એક જ વસ્તુમાં વસ્તુપણાનાં નીપજાવનાર પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોનું એકી-સાથે હોવું તે વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ છે. આ પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો મૂળભૂતપણે અન્વય અને વ્યતિરેક છે. વસ્તુના કાયમ ટકતા અંશને અન્વય અને કાયમ પરિણામતા અંશને વ્યતિરેક કહે છે.

વસ્તુની સિદ્ધિ માટે એટલે કે વસ્તુની સાબિતિ માટે એટલે કે વસ્તુનાં વસ્તુપણા માટે તેનું સ્વરૂપપ અનેકાંત હોવું અત્યંત આવશ્યક છે. વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપનાં કારણે તેનામાં કાયમ ટકતો અને કાયમ પરિણામતા એવાં પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો છે. અને તેના કારણે જ વસ્તુની સિદ્ધિ છે.

કોઈપણ વસ્તુ કે પદાર્થની સિદ્ધિ માટે બે બાબતો અનિવાર્ય છે. એક તો તેનું અસ્તિત્વ અને બીજું તેનું પ્રયોજન. અસ્તિત્વ એટલે કાયમ ટકવું અને પ્રયોજન એટલે કાયમ પરિણમવું. વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરૂપનાં જ કારણે તેનામાં કાયમ ટકવું અને કાયમ પરિણમવું જેવાં પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો હોય છે.

વસ્તુનું કાયમ ટકવું ન માનવામાં આવે તો તેનાં અસ્તિત્વને જ આંચ આવશે. અને અસ્તિત્વ એટલે કે હયાતિ કે વિદ્યમાનતા વિના કોઈ વસ્તુનો વિચાર જ કરી શકાતો નથી. તે જ રીતે તેનું કાયમ પરિણમવું ન માનવામાં આવે તો તેની કોઈ ક્રિયા કે કામગીરી જ થશે નહિ. ક્રિયા કે કામગીરી વિના

તે કોઈ પ્રયોજન ધરાવી શકે નહિ. પ્રયોજન વિનાનો કોઈ પદાર્થ જોઈ શકાતો નથી. આ કારણે વસ્તુ કાયમ ટકીને કાયમ પરિણમતી હોય તો જ તે વસ્તુનું વસ્તુપણું એટલે કે વસ્તુની સાબિતિ કે સિદ્ધિ સંભવે છે. વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરૂપના કારણે જ તેનામાં કાયમ ટકવું અને કાયમ પરિણમવું જેવા પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો છે તેથી વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેના અનેકાંતસ્વરૂપની આવશ્યકતા હોય છે.

આ રીતે વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરૂપથી જ તેની સિદ્ધિ છે અને એકાંતસ્વરૂપથી નથી.

પ્રશ્ન : શા માટે વસ્તુના એકાંતસ્વરૂપથી વસ્તુની સિદ્ધિ નથી ?

ઉત્તર : વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ તેમાં નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી હોય તેવા બે ધર્મોને માને છે. નિત્ય-અનિત્ય જેવા પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો પૈકી એકને માને અને બીજાને ન માને તેને વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતા કહે છે. જેમ વસ્તુસ્વરૂપની અનેકાંત માન્યતાની કથન પદ્ધતિને સ્યાદાદ કહેવાય છે તેમ વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતાની કથન પદ્ધતિને સર્વથાવાદ કહેવાય છે. તેથી વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતા ધરાવનાર વસ્તુનાં સ્વરૂપ સંબંધી કોઈપણ કથન કરે તો તેના કથનમાં ‘સર્વથા’ શબ્દ કહો હોય કે ન હોય તોપણ લાગુ પડે છે.

વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેના અસ્તિત્વ અને પ્રયોજનની આવશ્યકતા છે. અસ્તિત્વ માટે કાયમ ટકવું અને પ્રયોજન માટે કાયમ પરિણમવું જરૂરી છે.

વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતા ધરાવનાર કોઈ વસ્તુને કાયમ ટકવારૂપ નિત્ય માને છે, ત્યારે તેને

કાયમ પરિણમવારૂપ અનિત્ય માનતો નથી, વસ્તુસ્વરૂપની આ પ્રકારની એકાંત માન્યતા ધરાવનાર સાંખ્યમત છે. સાંખ્યમત આત્મવસ્તુને નિત્ય કહે છે. તેની માન્યતા અનુસાર તે સર્વથા નિત્ય હોય છે. એટલે કે કોઈ પણ અપેક્ષાએ અનિત્ય હોતો નથી. હવે અનિત્યતા વગર નિત્યતા જ સંભવતી નથી. વળી અનિત્યતા વગર કોઈ ક્રિયા, કામગીરી કે પ્રયોજન સંભવતું નથી. અને પ્રયોજન વગર પદાર્થની સિદ્ધિ નથી.

તે જ રીતે કોઈ વસ્તુને કાયમ પરિણમવારૂપ અનિત્ય માને છે અને કાયમ ટકવારૂપ નિત્ય માનતો નથી. વસ્તુસ્વરૂપની આ પ્રકારની એકાંત માન્યતા ધરાવનાર બૌદ્ધમત છે. બૌદ્ધમત અનુસાર આત્મા અનિત્ય છે અને તે સર્વથા અનિત્ય છે. એટલે કે તે કોઈ પણ અપેક્ષાએ નિત્ય નથી. હવે નિત્યતા વગર અનિત્યતા જ સંભવતી નથી. નિત્યના આધાર વિના અનિત્યતા કોના આધારે રહેશે ? જેમ દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી જેવી અનિત્ય અવસ્થાઓ તેનાં આધારભૂત નિત્ય અવસ્થિત ગોરસ વિના સંભવતા નથી. તેમ પદાર્થની એક પછી એક થતી ક્રમિક વ્યતિરેકી અનિત્ય પર્યાયો તેનાં આધારભૂત નિત્ય અન્વયી દ્રવ્યસ્વભાવ વિના સંભવતી નથી. વળી આત્માના કાયમ ટકતા નિત્ય ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ વિના જ તેની ક્ષણિક કે અનિત્ય અવસ્થાઓ માનવામાં આવે તો આ ક્ષણિક કે અનિત્ય અવસ્થાઓનું ક્ષણ કોણ ભોગવશે ? પોતે તો અનિત્ય હોવાથી ભોગવી શકશે નહિ. પાપ પોતે કરે અને પોતે તો ક્ષણિક હોવાથી નરકમાં પોતે જશે નહિ અને નરકમાં જનારો કોઈ જુદો જ હશે. તે જ રીતે પુણ્ય પોતે કરે અને સ્વર્ગમાં કોઈ બીજો જ જાય. ધર્મ પોતે

કરે અને તેનાં ફળમાં મોક્ષને કોઈ અન્ય જ પામે વળી નિત્યતા વિના સત્ કે અસ્તિત્વપણું સંભવતું નથી. અને અસ્તિત્વ વગર પદાર્થની સિદ્ધિ નથી.

ઉપર મુજબ પદાર્થ કે વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેના અનેકાંત સ્વરૂપની આવશ્યકતા છે હવે તે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેના માર્ગ એકાંત હોય છે તેની ચર્ચા કરીશું.

વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેનાં એકાંતમાર્ગની આવશ્યકતા

અભેદાંતિહ માર્ગ પણ સત્યહ્ એકાંત એવાં ઊજાપદોની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય બીજા અભેદ હેતુએ ઉપકારી નથી.

(શ્રીમદ્ સભ્યંક : વર્ષ ૨૯મું : પત્રાંક ૩૦૨, પાનુ ૫૧૧)

વસ્તુનું બંધારણ, રચના કે સ્વરૂપ અનેકાંત છે. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુમાં વસ્તુપણાના નીપજાવનાર પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો હોય છે. આ પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો અન્વય અને વ્યતિરેક છે. આ બે ધર્મો પૈકી અન્વયી દ્રવ્યસ્વભાવનાં આશ્રયે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોય છે અને વ્યતિરેકી પર્યાય સ્વભાવનાં આશ્રયે નહિ. તેને વસ્તુની પ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ કહે છે.

વસ્તુનાં સ્વરૂપને અનેકાંત માનવું તે 'સમ્યક્ અનેકાંત' છે. અનેકાંતનું રહસ્ય જ એ છે કે અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત જ હોય છે. વસ્તુની પ્રાપ્તિના માર્ગને એકાંત માનવો તે જ 'સમ્યક્ એકાંત' છે.

પ્રશ્ન : વસ્તુની પ્રાપ્તિ એટલે શું ? અને તે કઈ રીતે થાય ?

ઉત્તર : વસ્તુની પ્રાપ્તિ એટલે પોતાની વસ્તુનો અનુભવ છે. આપણે સૌ આત્મવસ્તુ છીએ. આપણા માટે પોતાના નિજ આત્માનો સ્વાનુભવ તે જ જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ છે. પારમાર્થિક પંથમાં પ્રારંભથી પૂર્ણતા સુધી સ્વાનુભવની આવશ્યકતા હોય છે.

પોતાના આત્માનાં સ્વાનુભવ માટે તેનો આશ્રય, તેનું ધ્યાન એટલે કે તેમાં લીનતા, સ્થિરતા કે એકાગ્રતાની આવશ્યકતા હોય છે. તેને સ્વસમય કે સ્વચારિત્રની પ્રવૃત્તિ પણ કહેવાય છે. અને તે જ નિશ્ચયથી સમ્યક્ચારિત્ર હોય છે. આ સમ્યક્ચારિત્ર હંમેશા સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક જ હોય છે. તેથી પોતાના આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાત્માનુભવ માટે સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર એ ત્રણેયનીની આવશ્યકતા હોય છે.

પ્રશ્ન : સ્વાત્માનુભવ માટે સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર એ ત્રણેયની આવશ્યકતા શા માટે હોય છે ? ?

ઉત્તર : સ્વાત્માનુભવ એ સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આ સમ્યક્ ચારિત્ર હંમેશા સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન પૂર્વક જ સંભવે છે. તેથી સ્વાત્માનુભવ માટે સૌ પ્રથમ સમ્યક્ જ્ઞાન, ત્યાર પછી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન અને ત્યાર પછી સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક સમ્યક્ ચારિત્ર હોય છે.

સૌ પ્રથમ જે આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાનુભવ કરવાનો છે તેને જાણવો જરૂરી હોય છે. આ આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યધન હોય છે. આ શુદ્ધાત્મા શરીરાદિ નોકર્મ, જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યકર્મ અને રાગાદિ ભાવકર્મથી ભિન્ન હોય છે. અનેક પ્રકારના ભેદભાવોથી પણ તે ભિન્ન હોય છે. સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાન વડે પોતાના શુદ્ધાત્માને જુદો જાણવો તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે.

શુદ્ધાત્માને જાણ્યા વિના શુદ્ધાત્માનું શ્રદ્ધાન થતું નથી. જાણ્યા વિનાનું શ્રદ્ધાન સસલાનાં શિંગડા જેવું જૂદું હોય છે. શુદ્ધાત્માનાં સાચા જ્ઞાન પછી આ શુદ્ધાત્મા જ પોતાનાં આત્માનું અસલી સ્વરુપ છે, તેના આશ્રયથી આત્માની પ્રાપ્તિ થશે. તેવો વિશ્વાસ, પ્રતીતિ કે ભરોસો થવો તે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન છે.

સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક જ સમ્યક્ ચારિત્ર સંભવે છે. સમ્યક્ ચારિત્ર એ આત્માનું યથાર્થ આચરણ છે. જેવું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન હોય તેવું જ આચરણ હોય છે. જેને પરપણે પોતાના આત્માનું મિથ્યા જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન હોય તેને પરાચરણરૂપ મિથ્યા ચારિત્ર હોય છે અને જેને સ્વપણે પોતાના આત્માનું સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન હોય તેને સ્વરુપાચરણરૂપ સમ્યક્ ચારિત્ર હોય છે.

ઉપર મુજબ સ્વાત્માનુભૂતિ માટે સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર એ ત્રણેયની આવશ્યકતા હોય છે. આ સ્વાત્માનુભૂતિનો એટલે કે આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત હોય છે.

પ્રશ્ન : આત્મપ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ એટલે શું ?

ઉત્તર : આત્માનું સ્વરુપ અનેકાંત છે. અનેકાંતસ્વરુપના કારણે તે પરસ્પર વિરોધી અને સાપેક્ષ એવા બે ધર્મોથી રચાયેલો છે. આ બે ધર્મો મૂળભૂતપણે અન્વય અને વ્યતિરેક છે.

અન્વયપણે આત્મા એકરૂપ, અભેદરૂપ, અખંડરૂપ કાયમ ટકતાં ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવરૂપ છે. અને તે જ આત્મા તે જ સમયે વ્યતિરેકપણે અનેકરૂપ, ભેદરૂપ, ખંડ-ખંડરૂપ, કાયમ પલટતાં ક્ષણિક પર્યાયસ્વભાવરૂપ છે. આ રીતે આત્મા અન્વય-વ્યતિરેકાત્મક એટલે કે દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે.

આત્માની દષ્ટિ આ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક પ્રકારે હોય છે. તેથી આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ એક જ પ્રકારે હોય છે તેને આત્મપ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ કહે છે.

પ્રશ્ન : દષ્ટિ એટલે શું ? તે શા માટે દ્રવ્ય કે પર્યાય બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે ?

ઉત્તર : દષ્ટિનો એક અર્થ નજર, જોવાની અપેક્ષા કે ઓળખાણની રીત છે. દષ્ટિનો આ અર્થ તેની મૂળ સંસ્કૃત ધાતુની વ્યુત્પત્તિ અનુસારનો છે. આ આ પ્રકારની દષ્ટિ એ આત્માના જ્ઞાનગુણનું કાર્ય છે.

દષ્ટિનો બીજો અર્થ શ્રદ્ધા, ભરોસો, રુચિ, વિશ્વાસ કે પ્રતીતિ છે. દષ્ટિનો આ અર્થ પ્રચલિત છે. આ પ્રકારની દષ્ટિ એ આત્માનાં શ્રદ્ધાન કે દર્શનગુણની અવસ્થા છે.

દષ્ટિનો ત્રીજો અર્થ લક્ષ કે ધ્યાન છે. દષ્ટિનો આ અર્થ લાક્ષણિક છે. આ પ્રકારની દષ્ટિ એ આત્માના ચારિત્રગુણની અવસ્થા છે.

ઉપર મુજબ દષ્ટિ એ આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર એ ત્રણેય ગુણની અવસ્થા છે. આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાત્માનુભવ માટે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન, ચારિત્રની સમ્યક્ પ્રકારની અવસ્થા એટલે કે સમ્યક્ પ્રકારની દષ્ટિની આવશ્યકતા હોય છે. આત્માનું સ્વરુપ અનેકાંત છે. તેથી તે પરસ્પર વિરોધી અને સાપેક્ષ એવા બે ધર્મોથી રચાયેલો હોય છે. આ બે ધર્મો મૂળભૂતપણે અન્વય-વ્યતિરેકાત્મક કે દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે. અનેકાંતસ્વરુપી આત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત હોય છે. આત્માની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપ સમ્યક્ પ્રકારની દષ્ટિ આ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક રીતે જ સંભવે

છે. એટલે કે સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન માટે જ્ઞાનનું જ્ઞેય, સમ્યક્ શ્રદ્ધાન માટે શ્રદ્ધાનનું શ્રદ્ધેય અને સમ્યક્ ચારિત્ર માટે ધ્યાનનાં ધ્યેયરૂપ દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે. તે આ રીતે —

સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન માટે પોતાના આત્માને જોવાની અપેક્ષા કે ઓળખવાની રીત દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી એક જ પ્રકારે સંભવે છે. અહીં જ્ઞાનનું કાર્ય માત્ર જાણવાનું એટલે અવલોકન કે પ્રતિભાસ જેટલું જ નથી. પણ તે ઉપરાંત જેને જાણે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું, તેની કિંમત આંકવાનું અને તેનું મહત્ત્વ સ્થાપવાનું પણ છે. આ ઉપરાંત જે જાણે તેમાં હેય-ઉપાદેય અને સ્વ-પરનો વિવેક કરવાનું પણ છે. જ્ઞાન દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને જાણી તેમાં સ્વ-પરનો વિવેક એટલે કે સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન કરી સ્વને સ્વ તરીકે અને પરને પર તરીકે જાણે તેને જોવાની અપેક્ષા કે ઓળખવાની રીત માટેની દષ્ટિ એટલે કે જ્ઞાનની દષ્ટિ કહે છે. અહીં જ્ઞાનની દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવી શકે તે સમજી શકાય છે.

સમ્યક્ પ્રકારના શ્રદ્ધાન માટે પોતાના આત્માનો સ્વીકાર વિશ્વાસ, ભરોસો કે પ્રતીતિ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી એક જ પ્રકારે સંભવે છે. જ્ઞાન પોતાના આત્માને દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી જે અપેક્ષાએ જોવે કે જે રીતે ઓળખે તેનો દર્શન ગુણ એટલે કે શ્રદ્ધાન ગુણ તે પ્રમાણે વિશ્વાસ, ભરોસો કે પ્રતીતિ કરી તેનો સ્વીકાર કરે તે શ્રદ્ધાન ગુણ કે દર્શન ગુણની દષ્ટિ છે. અહીં દર્શન કે શ્રદ્ધાનગુણની દષ્ટિ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે હોય છે.

સમ્યક્ પ્રકારના આચરણ કે ચારિત્ર માટે પોતાના આત્માનું લક્ષ, આશ્રય કે ધ્યાન એ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એકનું જ સંભવે છે. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનની દષ્ટિ પોતાના આત્માને દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી જે પ્રકારે સ્થાપે તે પ્રમાણે ચારિત્ર ગુણ પણ તે દ્રવ્ય કે પર્યાય તે બે પૈકી કોઈ એકનું લક્ષ કરી તેનું ધ્યાન ધરે છે. તે ચારિત્ર ગુણની દષ્ટિ છે. અહીં ચારિત્ર ગુણની દષ્ટિ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે.

ઉપર મુજબ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રની દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે. તેમાં દ્રવ્યદષ્ટિ એ સમ્યક્ છે અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન : જ્ઞા માટે દ્રવ્યદષ્ટિ એ સમ્યક્ છે અને પર્યાય દષ્ટિ મિથ્યા છે ?

ઉત્તર : આત્માપ્રાપ્તિ કે સ્વાત્માનુભવ માટે જરૂરી આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રગુણની અમુક ખાસ પ્રકારની અવસ્થાને દષ્ટિ કહે છે. જ્ઞાનગુણ વડે આત્માને દ્રવ્ય કે પર્યાયરૂપે ઓળખવાની રીતને જ્ઞાનની દષ્ટિ કહે છે. જ્ઞાનગુણની ઓળખાણ અનુસાર શ્રદ્ધાનગુણ તેનો વિશ્વાસ પૂર્વકનો સ્વીકાર કરે તે શ્રદ્ધાનની દષ્ટિ છે. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનની દષ્ટિ અનુસાર ચારિત્રગુણ વડે તેમાં લીનતા, સ્થિરતા કે એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન તે ચારિત્રની દષ્ટિ છે. અહીં દષ્ટિ એ જ્ઞાનનું જ્ઞેય, શ્રદ્ધાનનું શ્રદ્ધેય અને ધ્યાનનું ધ્યેય છે. તે દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક પ્રકારે હોય છે. તેમાં દ્રવ્યદષ્ટિ એ સમ્યક્ છે અને પર્યાયદષ્ટિ એ મિથ્યા છે. તેની સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

દ્રવ્યદષ્ટિ :

૧. દ્રવ્યદષ્ટિનાં વિષયભૂત દ્રવ્યસ્વભાવે પોતાનો આત્મા કાયમ ટકતા એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવે છે. એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવે જ પોતાનાં આત્માની સાચી ઓળખ, ગણતરી, કિંમત કે મૂલ્યાંકન છે.
૨. દ્રવ્યદષ્ટિનાં વિષયભૂત દ્રવ્યસ્વભાવે જ પોતાની સાચી ઓળખ હોવાથી તે જ સાચું 'સ્વ' છે. તેથી દ્રવ્યસ્વભાવની દ્રવ્યદષ્ટિ જ સ્વાશ્રય કે સ્વાધીનતાનું કારણ છે. આ સ્વાધીનતાથી જ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ પ્રગટે છે.
૩. દ્રવ્યદષ્ટિના વિષયભૂત દ્રવ્યસ્વભાવે જ પોતે કાયમ ટકતા ધ્રુવ સ્વભાવે છે. તેમ જ તે પોતાનું સાચું 'સ્વ' હોવાથી તે જ આધાર, અવલંબન કે ધ્યાનને યોગ્ય હોય છે. તેથી તેનાં આધારે, અવલંબને કે ધ્યાને જ આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાનુભવ હોય છે.
૪. દ્રવ્યદષ્ટિનાં વિષયભૂત દ્રવ્યસ્વભાવે પોતાનો આત્મા અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, અવિશેષ, અણસંયુક્ત, નિયત, એકરૂપ સ્વભાવે છે. નિયત કે એકરૂપ સ્વભાવે જે હોય તે હંમેશાં શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોય છે. જે શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોય તે જ પરમાત્મસ્વભાવ કહેવાય છે. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતાનો આત્મા અત્યારે પણ પરમાત્મસ્વભાવે છે.
૫. દ્રવ્યદષ્ટિનાં વિષયભૂત દ્રવ્યસ્વભાવે પોતાનો આત્મા અનેક ગુણોથી ભરચક ભરેલા અભેદ પરમાત્મસ્વભાવે છે. તેથી તેનાં આશ્રયથી જ આત્માના આનંદાદિ અનેક ગુણોથી સભર પરમાત્મદશા પ્રગટે છે.

ઉપરોક્ત કારણોસર દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ છે.

પર્યાયદષ્ટિ :

૧. પર્યાયદષ્ટિનાં વિષયભૂત પર્યાયસ્વભાવે પોતાનો આત્મા કાયમ પલટતાં અનેકરૂપ અધ્રુવ સ્વભાવે છે. અનેકરૂપ અધ્રુવ સ્વભાવે પોતાનાં આત્માની સાચી ઓળખ, ગણતરી, કિંમત કે મૂલ્યાંકન નથી.
૨. પર્યાયદષ્ટિનાં વિષયભૂત પર્યાયસ્વભાવે પોતાની સાચી ઓળખ ન હોવાથી તે પોતા માટે 'સ્વ' નથી. વર્તમાન પર્યાયસ્વભાવાવ પરાશ્રયે પ્રવર્તતો હોવાથી તે રીતે પણ તે 'પર' છે તેથી પર્યાયસ્વભાવની પર્યાયદષ્ટિ જ પરાશ્રય કે પરાધીનતાનું કારણ છે. આ પરાધીનતાથી સંસારનો માર્ગ અને સંસાર ચાલુ રહે છે.
૩. પર્યાયદષ્ટિનાં વિષયભૂત પર્યાયસ્વભાવે પોતે કાયમ પલટતાં ક્ષણિક સ્વભાવે છે. તેમ જ તે પોતાનું સાચું 'સ્વ' ન હોવાથી તે આધાર, અવલંબન કે ધ્યાનને યોગ્ય નથી. તેથી તેના આધારે, અવલંબને કે ધ્યાને આત્માની અપ્રાપ્તિ એટલે કે પરાનુભવ જ હોય છે.
૪. પર્યાયદષ્ટિનાં વિષયભૂત પર્યાયસ્વભાવે પોતાનો આત્મા અત્યારે બદ્ધસ્પૃષ્ટ, અન્ય-અન્ય, વિશેષ, સંયુક્ત, અનિયત, અનેકરૂપ સ્વભાવે છે. અનિયત કે અનેકરૂપ સ્વભાવે જે હોય તે અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ હોય છે. જે અશુદ્ધ કે અપૂર્ણ હોય તે જ પામરદશા કહેવાય છે. તેથી પર્યાયદષ્ટિથી પોતાનો આત્મા અત્યારે પામરદશાપણે છે.
૫. પર્યાયદષ્ટિના વિષયભૂત પર્યાયસ્વભાવે પોતાનો આત્મા અનેક પ્રકારના ગુણો અને પર્યાયોના ભેદ સહિતનો પામરદશાપણે છે.

ભેદના આશ્રયે કે પામરદશાના આશ્રયે રાગાદિ દોષોથી સભર પામરદશા ચાલુ જ રહે છે.

ઉપરોક્ત કારણોસર પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા જ છે.

દ્રવ્યદષ્ટિ અને પર્યાયદષ્ટિની ઉપરોક્ત સમજૂતીના આધારે દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ છે અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા જ છે, તે બાબત સમજી શકાય છે. આ બાબતને આધારે દ્રવ્યદષ્ટિ અને પર્યાયદષ્ટિ વચ્ચેનો ભેદ સંક્ષેપમાં નીચેનાં કોઠા અનુસાર આપવામાં આવે છે.

દ્રવ્યદષ્ટિ	પર્યાયદષ્ટિ
૧. દ્રવ્યદષ્ટિપણે આત્માની સાચી ઓળખ કે મૂલ્યાંકન છે.	૧. પર્યાયદષ્ટિપણે આત્માની સાચી ઓળખ કે મૂલ્યાંકન નથી.
૨. દ્રવ્યદષ્ટિથી સ્વાધીનતા અને તેથી થતો મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ પ્રગટે છે.	૨. પર્યાયદષ્ટિથી પસંધીનતા અને તેથી થતો બંધમાર્ગ અને બંધ ચાલુ રહે છે.
૩. દ્રવ્યદષ્ટિનો વિષય જ પોતાનું સાચું 'સ્વ' છે. તેથી તેનાં આશ્રયે સ્વાનુભવ હોય છે.	૩. પર્યાયદષ્ટિનો વિષય પોતા માટે 'પર' છે. તેથી તેના આશ્રયે પસંધુભવ હોય છે.
૪. દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતાનો આત્મા અત્યારે પણ પરમાત્મસ્વભાવે છે.	૪. પર્યાયદષ્ટિથી પોતાનો આત્મા અત્યારે પામર-દશાપણે છે.
૫. દ્રવ્યદષ્ટિ અનેક ગુણોથી સભર પરમાત્મદશા પ્રગટાવવાનું કારણ છે.	૫. પર્યાયદષ્ટિ અનેક દોષોથી સભર પામરદશા ચાલુ રહેવાનું કારણ છે.
૬. ઉપલેક્ષ્ય દેહક કારણોસર દ્રવ્યદષ્ટિ એ સમ્યક્ છે.	૬. ઉપલેક્ષ્ય દેહક કારણોસર પર્યાયદષ્ટિ એ મિથ્યા છે.

ઉપર મુજબ દ્રવ્યદષ્ટિ એ સમ્યક્ છે તેમ નક્કી થાય છે. તેથી જો દષ્ટિ સમ્યક્ હશે તો બધું સમ્યક્ ભાસશે અને દષ્ટિ મિથ્યા હશે તો બધું મિથ્યા ભાસશે. એટલે કે બધું જ દષ્ટિ ઉપર નિર્ભર હોય છે.

પ્રશ્ન : બધું જ દષ્ટિ ઉપર નિર્ભર હોય છે. તે કઈ રીતે ?

ઉત્તર : 'જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ' એ એક સનાતન સત્ય સિદ્ધાંત છે. આપણી દષ્ટિ અનુસાર સૃષ્ટિ એટલે કે વિશ્વ અને તેની વસ્તુઓ જણાય છે. વસ્તુઓ તો જે હોય તે જ હોય છે. વસ્તુઓમાં કોઈ દોષ હોતો નથી. પણ જે કોઈ દોષ હોય છે તે દષ્ટિનો જ હોય છે. મિથ્યા એવી પર્યાયદષ્ટિથી વસ્તુ સદોષ જણાય છે અને તે જ વસ્તુ તે જ સમયે સમ્યક્ એવી દ્રવ્યદષ્ટિથી નિર્દોષ જણાય છે. દષ્ટિ બદલવાથી જે વસ્તુમાં દોષ દેખાતો હતો ત્યાં જ હવે ગુણ દેખાય છે. વળી કોઈ વસ્તુ પોતાથી બદલતી નથી કે તેને બદલાવી શકાતી પણ નથી. પરંતુ પોતાની દષ્ટિ બદલી શકે છે અને તેને બદલાવી પણ શકાય છે.

કોઈ આત્માના બંધ-મોક્ષ નથી. પણ તે આત્માને જોવાની દષ્ટિમાં બંધ-મોક્ષ છે. તે આત્માને પર્યાયદષ્ટિથી જોતાં તેનામાં બંધ દેખાય છે અને તેને દ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં તેનામાં મોક્ષ દેખાય છે. પર્યાયદષ્ટિએ જે આત્મા પામર છે, તે જ આત્મા તે જ સમયે દ્રવ્યદષ્ટિએ પરમાત્મા છે. આ બાબતને વધુ સમજવા બાદશાહ-બીરબલનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ જોઈએ.

બાદશાહ અને બીરબલ છૂપા વેશે નગરચર્યા માટે નીકળ્યા. એક ગટર ઉભરાતી જોઈને બાદશાહે બીરબલને પૂછ્યું, 'આ શું છે?' બીરબલે જવાબ આપ્યો, 'સાહેબ પાણી છે.' બાદશાહે કહ્યું, 'અરે! આ તો ગંદકી છે. આને પાણી કહેવાતું હશે?' બીરબલે આ વાત મનમાં રાખી અને થોડા સમય પછી બાદશાહને પોતાને ત્યાં ભોજન માટે

નિમંત્ર્યા. ભોજન પછી પાણી પીરસવામાં આવ્યું. પાણી પીને બાદશાહ આફરીન પોકારી ઉઠ્યા. ‘અરે? રાજમહેલના કૂવામાં પણ આવું પાણી નથી. આ તું ક્યાંથી લાવ્યો?’ બીરબલે જવાબ આપ્યો, ‘સાહેબ, આપણે નગરચર્યા માટે નીકળેલા ત્યારે જે ગટર ઉભરાતી હતી તે જ આ પાણી છે. તેનું ગાળણ અને બીજી પ્રક્રિયા વડે શુદ્ધિકરણ કરી તેમાં સુગંધી દ્રવ્યો ઉમેરી તમને પીરસવામાં આવ્યું છે.’

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પર્યાયદષ્ટિના કારણે બાદશાહને જે પાણી મલિન જણાયું હતું તે જ પાણી તે જ સમયે દ્રવ્યદષ્ટિના કારણે બીરબલને નિર્મળ જણાયું હતું. એ જ રીતે એક જ આત્મા પર્યાયદષ્ટિથી પામર ભાસે છે, તે જ આત્મા તે જ સમયે દ્રવ્યદષ્ટિથી પરમાત્મા ભાસે છે. તેથી બધું દષ્ટિ ઉપર નિર્ભર હોય છે તે સમજી શકાય છે.

જે પોતાને પર્યાયદષ્ટિથી પામર માને છે તેની પર્યાયનું પામરપણું કાયમ ચાલુ જ રહે છે. અને પોતાને દ્રવ્યદષ્ટિથી પરમાત્મા માને છે તેની પર્યાયની પામરદશા ટળી પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. તેથી દષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : દષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે. તે કઈ રીતે ?

ઉત્તર : તું તને જો ; જેવો તું છો તેવો જ તું પ્રગટ થઈશ. તું મોટો દેવાધિદેવ છો. તું પોતે જ પરમાત્મા છો, પોતાને પરમાત્માપણે માનતાં પામરપણું ઊભું નહિ રહે.

પર્યાયદષ્ટિથી પોતે પામર હોવા છતાં દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા જ છે. તેમાં પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા છે અને દ્રવ્યદષ્ટિ સમ્યક્ છે. પર્યાયદષ્ટિથી પોતે પામર

છે. પામરપણું પોતાનો વિભાવ હોવાથી તે ‘પર’ છે. તેથી પર્યાયદષ્ટિથી પરાશ્રય હોય છે. અને તેથી પરાશ્રયના કારણે થતી પામરદશા ચાલુ જ રહે છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા છે. પરમાત્મપણું પોતાનો સ્વભાવ હોવાથી તે ‘સ્વ’ છે. તેથી દ્રવ્યદષ્ટિથી સ્વાશ્રય હોય છે, અને તેથી સ્વાશ્રયના કારણે થતી પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. આ રીતે દષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે.

કોઈ ખનિજ પર્યાયદષ્ટિથી જોતા પથ્થરપણે જણાય છે. પરંતુ ત્યારબાદ ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થતાં દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટે છે. અને દ્રવ્યદષ્ટિથી તે જ ખનિજ સોનાપણે ભાસે છે. તેનો સોનાપણે સ્વીકાર થતાં તેની શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા તે પથ્થર અવસ્થા પલટીને સોનાની લગડી સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. તેમ પોતાનો આત્મા પર્યાયદષ્ટિથી જોતા પામરપણે જણાય છે. પરંતુ ત્યારબાદ સમયસાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ થતાં દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટે છે. અને દ્રવ્યદષ્ટિથી તે જ પોતાનો આત્મા પરમાત્માપણે ભાસે છે. તેનો પરમાત્માપણે સ્વીકાર થતાં તેની મોક્ષમાર્ગની પ્રક્રિયા દ્વારા તે પામરદશા પલટીને પરમાત્મદશાપણે પ્રગટ થાય છે. આ રીતે પર્યાયદષ્ટિ પલટી દ્રવ્યદષ્ટિ થતાં પામરદશા ટળી પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. એટલે કે દષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે.

પ્રશ્ન : દ્રવ્યદષ્ટિ સમ્યક્ છે. પણ તેના આધારે વસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત છે તેમ કેમ નક્કી થાય ?

ઉત્તર : આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાનુભવ માટે સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપ દષ્ટિની આવશ્યકતા હોય છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંત

હોવાથી તેની આ દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક જ રીતે હોય છે. તેમાં દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ છે, અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા જ છે. દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ હોવાથી આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિનો એક જ માર્ગ દ્રવ્યદષ્ટિ છે. દ્રવ્યદષ્ટિ જ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો એકમાત્ર માર્ગ હોવાથી વસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત છે તેમ નક્કી થાય છે.

વસ્તુના અનેકાંતસ્વરૂપ અને એકાંતમાર્ગનાં આધારે હું પરમાત્મા છું કઈ રીતે ?

(આપી)

एकेनाकर्षन्ती श्लथयन्ती वस्तुतत्त्वमितरेण ।
अन्तेन जयति जैनी नीतिः गन्थाननेत्रमित गोपी ॥

ભાવાર્થ : વલોણું એકબીજાથી વિરુદ્ધ બે છેડાવાળું હોય છે તેમાં ગોવાલણ વલોણાંનો એક છેડો ખેંચીને બીજો છોડી દે છે. અને ત્યારપછી બીજો ખેંચીને પહેલો છોડી દે છે. તેમ કરીને તે છાશમાંથી માખણ છુટું પાડે છે.

તેમ જિનેન્દ્ર ભગવાનની વસ્તુતત્ત્વ સંબંધી જૈનનીતિ પણ અનેકાંત અને એકાંત એવાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ બે પડખાવાળી છે. તેમાં મુમુક્ષુ વસ્તુનાં સ્વરૂપ માટે અનેકાંતનો અપનાવીને એકાંત પડખાને છોડી દયે છે. અને ત્યારપછી તે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે એકાંતને અપનાવીને અનેકાંત પડખાને છોડી દયે છે. તેમ કરીને તે પામરદશામાંથી પરમાત્મસ્વભાવને જુદો વારવે છે.

(પુરુષાર્થસિદ્ધિપાવ : ગ્રાંથા ૨૨૫)

વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાંત હોય છે અને તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત હોય છે. અનેકાંતસ્વરૂપ અને એકાંતમાર્ગના આધારે પામરદશામાં પણ પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.

અનેકાંતસ્વરૂપનાં કારણે વસ્તુમાં વસ્તુપણાંનાં નીપજાવનારા પરસ્પર વિરોધી અને સાપેક્ષ એવા બે ધર્મો મૂળભૂતપણે અન્વય અને વ્યતિરેક હોય છે. અન્વયપણે આત્મા અખંડ, અભેદ, એકરૂપ, કાયમ ટકતાં, ત્રિકાળ ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવે છે. અને વ્યતિરેકપણે તે ખંડખંડરૂપ, ભેદરૂપ, અનેકરૂપ, કાયમ પરિશમતાં, ક્ષણિક અધ્રુવ પર્યાયસ્વભાવે છે. આ રીતે આત્મા દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ છે. દ્રવ્યપણે પોતાનો આત્મા કાયમ પરમાત્મસ્વભાવપણે છે. અને તે જ આત્મા પર્યાયપણે વર્તમાનમાં પામરદશાપણે છે. આ આત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત છે. તેથી તેનો સ્વીકાર આ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે. પોતાનાં આત્માની પ્રાપ્તિ માટે તેનો સ્વીકાર તેનાં પરમાત્મસ્વભાવપણે જ કરવાનો છે અને પામરદશાપણે બિલકુલ નહિ.

પ્રશ્ન : શું પામરદશા પોતાની નથી ? જો પોતાની છે તો તેનો સ્વીકાર કેમ નહિ ?

ઉત્તર : પામરદશા પોતાથી ભિન્ન નથી, પોતાની જ છે, પોતે જ પામરદશાપણે છે. તોપણ પોતાનો આત્મા અનેકાંતસ્વરૂપે છે. અનેકાંત-સ્વરૂપનાં કારણે તે દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક પરસ્પર વિરોધી બે અંશો ધરાવનારો છે. આ બન્ને અંશો સાપેક્ષ છે. તેથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ પોતાનો આત્મા પરમાત્મસ્વભાવે છે. અને તે જ આત્મા તે જ સમયે પર્યાય અપેક્ષાએ પામરદશાપણે છે. બીજી રીતે કહીએ તો દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા છે અને પર્યાયદષ્ટિથી તે જ વખતે પામર પણ છે. વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ છે અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા છે. આત્માનાં અનેકાંતસ્વરૂપનું રહસ્ય પણ

એવું છે કે તેની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત એટલે કે દ્રવ્યદષ્ટિથી જ હોય છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતાનાં પરમાત્મપણાનો સ્વીકાર કરવાથી જ પર્યાયમાં પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. પર્યાયદષ્ટિથી પોતાને પામર માનવાથી પોતાની પામરદશા ચાલુ જ રહે છે. તેથી પોતાને પરમાત્મપણે સ્વીકારવામાં જ પોતાની ભલાઈ છે.

પ્રશ્ન : ચાલો, અમે પોતાને પરમાત્મા જ માનીએ છીએ. પરમાત્મા હોવાથી પોતે 'ફતફૂત્ય છે, તેથી પોતાને પુરુષાર્થની કોઈ આવશ્યકતા નથી ?

ઉત્તર : અહીં દષ્ટિ અપેક્ષાએ પોતાને પરમાત્મા માનવાની વાત છે. દષ્ટિ એ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રપણે હોય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ જ્ઞાનની દષ્ટિથી પોતાને જોવાની અપેક્ષા કે ઓળખવાની રીતે પોતાને પરમાત્મા માનવાનો છે.

અનેકાંતસ્વરૂપી આત્માની દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બેમાંથી કોઈ એક જ પ્રકારે થઈ શકે છે. તેમાં દ્રવ્યદષ્ટિ જ સમ્યક્ હોવાથી દ્રવ્યદષ્ટિપણે પોતાને પરમાત્મા માનવાનો છે. દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા છે, એટલે કે પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતે પરમાત્મા છે. અહીં શક્તિ કે સામર્થ્યની અપેક્ષાએ પોતે પરમાત્મા છે પણ પ્રગટ પર્યાયની અપેક્ષાએ નહિ.

'હું પરમાત્મા છું' એ પોતાનાં ત્રિકાળ ધ્રુવ સામાન્ય સ્વભાવની અપેક્ષાએ છે. પણ વર્તમાન પલટતી પર્યાયની અપેક્ષાએ તો પોતે પામર જ છે, તેનો વિવેક ચૂકવાનો નથી. જ્ઞાનની દષ્ટિથી પોતાને પરમાત્માપણે સ્વીકારતો હોવા છતાં તે જ જ્ઞાનનાં વિવેકમાં પામરદશાનો પણ સ્વીકાર

હોય છે. અને તે જ વિવેક અનુસાર પામરદશા ટાળી પોતાનાં સ્વભાવ જેવી પરમાત્મદશા પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ પણ કરવાનો છે. સ્વચ્છંદી બની આળસુ કે પ્રમાદી થવાનું નથી.

જ્ઞાનની દષ્ટિ અનુસાર પોતાને પરમાત્મા માનતા હોવા છતાં ગણધર જેવા મહાપુરુષો પણ તે જ જ્ઞાનનાં વિવેકમાં પોતાને પામર પણ જાણે છે અને પામરદશા ટાળી પરમાત્મદશા પ્રગટાવવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ પણ કરે છે.

જ્ઞાનની દષ્ટિ અનુસાર પામર કે પરમાત્મા પૈકી પોતાને જોવાની કે ઓળખાણની અપેક્ષાએ પોતે પરમાત્મા છે અને તે જ જ્ઞાનનાં વિવેક અનુસાર પામર કે પરમાત્મા પૈકી પોતે પામર છે. અહીં પામરદશાનો વિવેક છતાં દષ્ટિમાં તો 'હું પરમાત્મા છું' તેમ આવવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : અમને તો અમારી પામરદશા જ જ્ઞાયા છે અને પરમાત્મસ્વભાવ જ્ઞાતો જ નથી. તો પછી અમારી દષ્ટિમાં 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે આવે ?

ઉત્તર : વાત એકદમ વ્યાજબી છે. પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ છે. તેથી તે ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી. વર્તમાન મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની છદ્મસ્થદશામાં તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય પણ નથી. તેથી તે દેખાતો જ નથી. તેનો કોઈ પરિચય કે અનુભવ નથી. આ રીતે અનાદિકાળથી પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ પોતાથી અજાણ્યો છે અને તેનાથી વિપરીત પલટતી પર્યાયની પામરદશા જાણીતી છે. તેનો પરિચય અને અનુભવ છે. તેથી પોતે જેને જાણે છે, તેને માને છે, સ્વીકારે છે, તે પણ પોતાને જોવે છે અને ઓળખે છે. તેથી પોતાની જ્ઞાનની દષ્ટિમાં 'હું પરમાત્મા છું' એવી દષ્ટિ પ્રગટતી

નથી. તે જ રીતે પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખ્યા વિના પામરદશાનો પણ પામરપણે વિવેક થતો નથી. સાચા વિવેક અને દષ્ટિ માટે પામરદશા ઉપરાંત પરમાત્મસ્વભાવને પણ જાણવો જરૂરી હોય છે.

પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય ન હોવા છતાં તે પરોક્ષજ્ઞાનનો વિષય તો છે જ. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જેમ પરોક્ષજ્ઞાન પણ પ્રમાણ હોય છે. આવા પ્રમાણજ્ઞાન અનુસાર પોતાના ત્રિકાળ ધ્રુવ પરમાત્મસ્વભાવને જાણી, પલટતી પર્યાયદશાનો ક્ષણિક પામરદશાપણે વિવેક કરી, પ્રયોજનભૂત દ્રવ્યદષ્ટિના વિષયપણે 'હું પરમાત્મા છું' એવી જ્ઞાનની દષ્ટિ થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન : પ્રમાણજ્ઞાન અને તેની આવશ્યકતા સમજાવો ?

ઉત્તર : આત્મવસ્તુનાં સર્વાંગીણા, સંપૂર્ણા અને સત્ય જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે.

અનેકાંતસ્વરૂપી આત્મા કાયમ ટકતાં ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ અને નિરંતર પરિણમતાં ક્ષણિક પર્યાયસ્વભાવ એવા પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મો કે અંશોથી રચાયેલો છે. આ બન્ને અંશોનું સર્વાંગીણ, સંપૂર્ણ અને સત્ય જ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાન છે. પ્રમાણજ્ઞાન નિઘ્રાંત અને નિઃશંક હોય છે.

અનેકાંતસ્વરૂપી આત્માના દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ બે અંશો સાપેક્ષ હોય છે. એટલે કે એક અપેક્ષા કે દષ્ટિએ આત્મા દ્રવ્યરૂપ છે અને બીજી અપેક્ષા કે દષ્ટિએ તે જ આત્મા તે જ સમયે પર્યાયરૂપ છે. તેથી આત્માની દષ્ટિ આ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક રીતે જ સંભવે છે. વળી આત્મા પણ એક જ વસ્તુ છે તેથી તેની દષ્ટિ પણ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક જ રીતે હોઈ શકે છે. દ્રવ્યદષ્ટિએ

પોતાનો આત્મા પરમાત્મા છે અને તે જ આત્મા તે જ સમયે પર્યાયદષ્ટિએ પામર પણ છે.

અહીં દ્રવ્યદષ્ટિ સમ્યક્ અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા હોય છે.

'હું પરમાત્મા છું' એ દ્રવ્યદષ્ટિ છે એટલે કે દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા છે. સમ્યક્ એવી દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ કરવા માટે પ્રમાણજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે. દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમગ્ર વસ્તુનાં સત્ય જ્ઞાન એટલે કે પ્રમાણજ્ઞાન વિના સાચી દષ્ટિ એટલે કે દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટતી નથી. તે જ રીતે પ્રમાણજ્ઞાન વિના દ્રવ્ય-પર્યાયનો સાચો વિવેક પણ થતો નથી. વિવેક વિના પર્યાયની તુચ્છતા અને દ્રવ્યની મહાનતા ભાસતી નથી. તેમ જ દ્રવ્યનું ઉપાદેયપણું અને પર્યાયનું હેયપણું સમજાતું નથી અને તેથી પણ દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટતી નથી. આ રીતે દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ કરવા માટે પ્રમાણજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે.

પ્રશ્ન : પ્રમાણજ્ઞાન માટે શું કરવું ?

ઉત્તર : દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુસ્વરૂપનાં સાચા જ્ઞાનને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન માટે અનેકાંતસ્વરૂપી આત્માનાં પરસ્પર વિરોધી અને સાપેક્ષ એવા કાયમ ટકતા દ્રવ્યસ્વભાવ અને નિરંતર પરિણમતા પર્યાયસ્વભાવ એ બન્ને પડખાંને જાણવાં જરૂરી છે. દ્રવ્યસ્વભાવપણે પોતે પરમાત્મા છે અને પર્યાયસ્વભાવપણે પામર છે. પલટતી પર્યાયરૂપ પામરદશા પ્રત્યક્ષ અને પ્રગટ છે. તેનો પરિચય અને અનુભવ છે. તેથી પલટતી પર્યાયરૂપ પામરદશાનું પડખું જાણીતું છે. કાયમ ટકતાં દ્રવ્યરૂપ પરમાત્મસ્વભાવ અપ્રત્યક્ષ અને અપ્રગટ છે. તેનો પરિચય અને અનુભવ નથી. તેથી કાયમ ટકતાં દ્રવ્યરૂપ પરમાત્મસ્વભાવનું

પડખું જાણીતું નથી. પ્રમાણજ્ઞાન માટે આ પરમાત્મસ્વભાવને પણ જાણવો જરૂરી છે આ પરમાત્મસ્વભાવ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય નથી, તોપણ તે પરોક્ષજ્ઞાનનો વિષય છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની જેમ પરોક્ષજ્ઞાન પણ પ્રમાણ બની શકે છે. દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ આત્માની પરોક્ષજ્ઞાન વડે ઓળખાણ તે પરોક્ષપ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણની જેમ પરોક્ષપ્રમાણ પણ સાચું જ્ઞાન છે. પરોક્ષપ્રમાણ માટે પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ગુરુનો ધર્મોપદેશ, સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ, અનુમાન, યુક્તિ જેવા સાધનો ઉપયોગી છે.

આ ઉપરાંત પોતાની પામરદશા વડે જ પોતાના પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરી શકાય છે. જો એકવાર પણ પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવપણે પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય થશે તો દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમગ્ર આત્માનું સાચું જ્ઞાન એટલે કે પ્રમાણજ્ઞાન થશે. પ્રમાણજ્ઞાન થતાં જ દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રગટશે. અને તેથી 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે? તે સમજી શકાશે. તેથી પ્રમાણજ્ઞાન, દ્રવ્યદૃષ્ટિ કે 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે સમજવા માટે પોતાની પામરદશાના આધારે જ પોતાના પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય કરવો.

પામરદશાનાં આધારે પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય

'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે સમજવા માટે પોતાના પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવો જરૂરી છે. પોતાની પામરદશા વડે પોતાના પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.

પોતાની વર્તમાન પામરદશા પ્રગટ છે, પ્રત્યક્ષ છે, પરિચિત છે અને અનુભવમાં પણ છે. આ પામરદશામાં છૂપાયેલો પરમાત્મસ્વભાવ અપ્રગટ છે, અપ્રત્યક્ષ છે, અપરિચિત છે અને અનુભવમાં પણ નથી. તેથી પામરદશા જાણીતી છે અને પરમાત્મસ્વભાવ અજાણ્યો છે. જાણીતી પામરદશાનાં આધારે અજાણ્યો પરમાત્મસ્વભાવ ઓળખવાનો ઉપાય નીચે મુજબ છે.

૧. વિદોધીનું અસ્તિત્વ
૨. અનેકમાં એકત્વ
૩. નવતાવો વડે નિર્ણય
૪. આત્માની એક જ જાતિ

દૃષ્ટિ એટલે શું?

- દૃષ્ટિનો એક અર્થ નજર, જોવાની અપેક્ષા કે ઓળખાણની રીત છે. દૃષ્ટિનો આ અર્થ તેની મૂળ સંસ્કૃત ધાતુની વ્યુત્પત્તિ અનુસારનો છે. આ પ્રકારની દૃષ્ટિ એ આત્માના જ્ઞાનગુણનું કાર્ય છે.
- દૃષ્ટિનો બીજો અર્થ શ્રદ્ધા, ભરોસો, રુચિ, વિશ્વાસ કે પ્રતીતિ છે. દૃષ્ટિનો આ અર્થ પ્રચલિત છે. આ પ્રકારની દૃષ્ટિ એ આત્માનાં શ્રદ્ધાન કે દર્શનગુણની અવસ્થા છે.
- દૃષ્ટિનો ત્રીજો અર્થ લક્ષ કે ધ્યાન છે. દૃષ્ટિનો આ અર્થ લાક્ષણિક છે. આ પ્રકારની દૃષ્ટિ એ આત્માના ચારિત્રગુણની અવસ્થા છે.

ઉપર મુજબ દૃષ્ટિ એ આત્માના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્ર એ ત્રણેય ગુણની અવસ્થા છે.

(પ્રકરણ-૨ : 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેના એકાંત માર્ગની આવશ્યકતામાંથી)

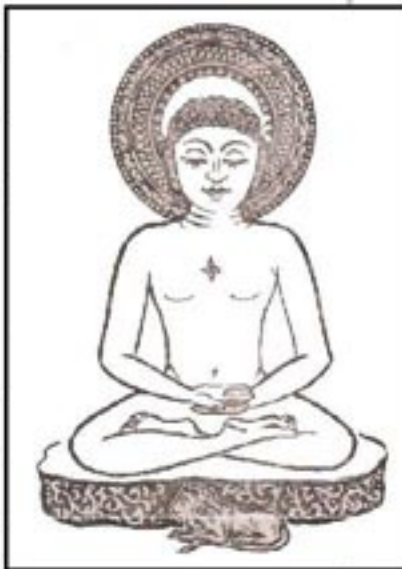
૧. વિરોધીનું અસ્તિત્વ

પોતાથી વિરોધીની હજારી હોવી તેને વિરોધીનું અસ્તિત્વ કહે છે. વિરોધીનું અસ્તિત્વ હોવું એ એક સનાતન પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંત છે.

જગતમાં કોઈ પણ બાબત તેનાં વિરોધી વિનાની હોતી નથી. શબ્દકોશમાં કોઈ પણ શબ્દનો વિરોધી શબ્દ જોવા મળે છે. જગતમાં અંધારું છે તો અજવાળું પણ છે, શત્રુ છે તો મિત્ર પણ છે, દુઃખ છે તો સુખ પણ છે. સંસાર છે તો મોક્ષ પણ છે. મોક્ષ દેખાતો નથી અને વર્તમાનમાં અહીંયા મોક્ષ છે પણ નહિ. તોપણ મોક્ષ વિના સંસારને સંસાર કેમ કહેવાશે ? મોક્ષ વિના સંસારનું સ્વરૂપ પણ કેમ સમજાશે? તેથી વિરોધીપક્ષ હોવો એ એક રાજકીય રીત છે તેમ જગતની બધી બાબતો વિરોધીની હાજરી ધરાવે તે એક સનાતન સિદ્ધાંત છે. તેથી પોતાની પામરદશા છે તો તેથી વિરોધી પરમાત્મસ્વભાવ પણ છે.

વળી વસ્તુનું સ્વરૂપ જ પરસ્પર વિરોધી ધર્મોથી રચાયેલું છે. તેથી પ્રગટ પામરદશા છે તો તેની સામે તેનો વિરોધી અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવ પણ હોવો જ જોઈએ.

આ રીતે વિરોધીનાં અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતના આધારે પોતાની પામરદશામાં પણ પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

૨. અનેકમાં એકત્વ

અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ તેના આધારભૂત એકત્વ વિના હોતી નથી તેને અનેકમાં એકત્વ કહે છે.

પામરદશામાં પોતાનો આત્મા અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર અવસ્થાઓપણે હોય છે. આ અનેકરૂપતા વડે જ પોતાનાં એકરૂપ સ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.

જેમ દૂધ, દહીં, ઘાસ, માખણ, ઘી જેવી અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ તેના આધારભૂત એકરૂપ ગોરસ વિના હોતી નથી. તેમ નર, નારકાદિ અનેક પ્રકારની પામર અવસ્થાઓ તેના આધારભૂત એકરૂપ આત્મસ્વભાવ વિના હોતી નથી. ચર્મચક્ષુથી ગોરસ જણાતું નથી તોપણ તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેમ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનથી એકરૂપ આત્મસ્વભાવ જણાતો નથી તોપણ તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે. આ રીતે જાણીતી અનેકરૂપતા જ તેના આધારભૂત અજાણ્યા એકરૂપ સ્વભાવને બતાવનારી છે.

પામરદશાપણે આત્મા અશુદ્ધ અને અપૂર્ણપણે છે. અશુદ્ધતા કે અપૂર્ણતા હોય ત્યાં જ અનેકરૂપતા હોય છે. પણ શુદ્ધતા અને પૂર્ણતા હોય ત્યાં હંમેશાં એકરૂપતા જ હોય છે. જે શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોય તે પરમાત્મસ્વભાવ છે. આ રીતે પામરદશાની અનેકરૂપતા જ પોતાના એકરૂપ પરમાત્મસ્વભાવને પ્રકાશનાર છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રકારની અનેક અવસ્થાઓમાં તેના આધારભૂત એકત્વસ્વરૂપી પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.

૩. નવતત્ત્વો વડે નિર્ણય

૧. જીવ ૨. અજીવ ૩. આસ્રવ ૪. બંધ ૫. પુણ્ય ૬. પાપ ૭. સંવર ૮. નિર્જરા અને ૯. મોક્ષ એ નવતત્ત્વો છે જે જાણીતા છે. આ નવતત્ત્વોમાં પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ છૂપાયેલો છે, જે અજાણ્યો છે. જાણીતા નવતત્ત્વો દ્વારા અજાણ્યા પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરવો તેને નવતત્ત્વો વડે નિર્ણય કહેવામાં આવે છે.

નવતત્ત્વો જાણીતા છે. નવતત્ત્વોમાં છૂપાયેલ અસ્ખલિત ચૈતન્ય જ્યોતિસ્વરૂપ પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ અજાણ્યો છે. નવતત્ત્વોમાં જીવ અને અજીવ એ બે પ્રમાણના વિષયભૂત સમગ્ર દ્રવ્યો છે અને બાકીના સાત જીવ-અજીવની પર્યાયરૂપ છે. આ નવેય તત્ત્વો પોતાના શુદ્ધાત્માનાં આશ્રયે હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો સમ્યક્ અભ્યાસ કરવાથી નવતત્ત્વોનાં આધારભૂત પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે.

જેમ ભૂસ્તરવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાથી ખનિજ પથ્થરમાં સોનાપણાનો નિર્ણય થઈ શકે છે. આયુર્વેદની ઔષધિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી તૂરી અનુભવાતી લીંડીપીપરમાં તીખાશનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેમ સમયસાર જેવા પરમાગમનો અભ્યાસ કરવાથી પામરદશામાં પણ પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય થઈ શકે છે. સમયસાર શાસ્ત્રમાં જાણીતાં નવતત્ત્વો દ્વારા અજાણ્યા પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરવાનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે.

આ રીતે નવતત્ત્વોનાં યથાર્થ અભ્યાસ દ્વારા તેના આધારભૂત પરમાત્મસ્વભાવને સમજી શકાય છે.

૪. આત્માની એક જ જાતિ

વિવિધ પ્રકારની પામર અવસ્થા ઘસવતાં આત્માઓ પોતાના સ્વભાવ અપેક્ષાએ એટલે કે જાતિ અપેક્ષાએ એક સમાન હોય છે તેને આત્માની એક જ જાતિ કહે છે.

પોતે પામર છે અને પોતાના જેવાં બીજા અનેક પામરાત્માઓ જોવા મળે છે. તેમાં કોઈ મનુષ્ય કે પશુ, પુરુષ કે સ્ત્રી, બાળક કે વૃદ્ધ, સુખી કે દુઃખી, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની એમ અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ વર્તે છે. આ બધી વિવિધતાઓ તેની પલટતી પર્યાયની અપેક્ષાએ છે પણ તેના ત્રિકાળ ધ્રુવ સ્વભાવની અપેક્ષાએ આ બધા આત્માઓ એક જ પ્રકારના પરમાત્મસ્વભાવે છે. વીસાશ્રીમાળી વાણિયાઓ એક જ નાતનાં કહેવાય છે. તેમાં કોઈ ભણેલ કે અભણ, ગરીબ કે તવંગર, મૂર્ખ કે વિકાન હોય પણ નાતનાં મેળાવડામાં બધા એક સમાન જ છે. તેમ બધા આત્માઓ એક સમાન પરમાત્માની જાતિનાં છે.

વર્તમાનમાં જેઓ પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થયા છે. તેઓ ભૂતકાળમાં પોતાના જેવા પામર જ હતા. પોતાના પરમાત્મસ્વભાવની ઓળખાણ, સ્વીકાર અને આશ્રયરૂપ દ્રવ્યદષ્ટિથી તેઓ પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થયાં છે. જો કોઈ આત્મા પોતાના સ્વભાવથી પરમાત્મસ્વભાવે ન હોય તો તે પરમાત્મદશા ક્યારેય પ્રગટે નહિ. પરમાત્મદશા બહારથી આવતી નથી, પોતામાંથી જ પ્રગટે છે. જેમણે પામરદશામાંથી પરમાત્મદશા પ્રગટ કરી છે તે પોતાના પરમાત્મસ્વભાવના આશ્રયે જ કરી છે. પોતે વર્તમાનમાં પામરદશાપણે હોવા છતાં

સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતે અને પરમાત્મદશા ધરાવનારા એક જ જાતિનાં છે. તેથી પોતે પણ જાતિ કે સ્વભાવ અપેક્ષાએ પરમાત્મસ્વભાવે છે. જો બધા આત્માઓ પોતાના સ્વભાવથી ભિન્ન જ હોય તો તેઓ બધા જુદી-જુદી જાતિનાં થઈ જાય. જાતિ અપેક્ષાએ જગતમાં કુલ છ પ્રકારના દ્રવ્યો છે. અને તેમાં આત્માની એક જાતિ છે. તેથી બધા આત્માઓ એક સમાન જાતિના છે. અને સમાન જાતિ પરમાત્મસ્વભાવે જ સંભવે છે.

બધા આત્માની વિવિધતા તેની પામરદશાપણે છે. પોતાના સ્વભાવપણે બધા એક જ છે. જો પામરદશાને જ પોતાનો સ્વભાવ માનવામાં આવે તો તે પામરદશા પોતાને પ્રતિકૂળ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ જ પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તો વસ્તુનું વસ્તુપણું બનતું નથી. તેથી પ્રતિકૂળ પામરદશા જ પોતાનો સ્વભાવ હોઈ શકે નહિ. વળી પામરદશા જ પોતાનો સ્વભાવ હોય તો તે કાયમ માટે રહે અને પામરદશા પલટીને પરમાત્મદશાશક્ત્યારેય પ્રગટે નહિ. પરંતુ પામરદશા ગમતી નથી, પામરદશા કાયમ ટકતી નથી, માટે પામરદશા પોતાનો સ્વભાવ નથી અને પોતે સ્વભાવથી પરમાત્મસ્વભાવે જ છે.

આ રીતે બધા આત્માઓ એક જ જાતિનાં હોવાથી તેઓ પરમાત્મસ્વભાવે નક્કી થાય છે.

ઉપસંહાર

આત્માનું સ્વરૂપ અનેકાંત છે. અનેકાંતસ્વરૂપના કારણે પોતાનો આત્મા દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ પરસ્પર વિરોધી અને સાપેક્ષ એવા બે અંશોથી રચાયેલો છે. દ્રવ્યપણે પોતાનો આત્મા પરમાત્મસ્વભાવે છે અને પર્યાયપણે તે જ આત્મા તે જ સમયે પામરદશાએ છે.

આત્માનું સ્વરૂપ અનેકાંત હોવા છતાં આત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ તો એકાંત જ હોય છે. આત્માની પ્રાપ્તિ એટલે કે સ્વાત્માનુભૂતિ માટે જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપ દષ્ટિની આવશ્યકતા હોય છે. આત્મપ્રાપ્તિનાં એકાંતમાર્ગના કારણે આ દષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે પૈકી કોઈ એક જ પ્રકારે હોઈ શકે છે. દ્રવ્યદષ્ટિપણે પોતાનો આત્મા પરમાત્મા છે અને પર્યાયદષ્ટિપણે તે પામર છે. દ્રવ્યદષ્ટિ સમ્યક્ છે. અને પર્યાયદષ્ટિ મિથ્યા છે. દ્રવ્યદષ્ટિનાં કારણે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ હોય છે. પર્યાયદષ્ટિનાં કારણે બંધમાર્ગ અને બંધ ચાલુ રહે છે.

અનાદિકાળથી ચાલી આવતી પર્યાયદષ્ટિ ટાળી દ્રવ્યદષ્ટિ પ્રગટ કરવા માટે દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમગ્ર આત્માની સાચી જાણકારી એટલે કે પ્રમાણજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય છે. પ્રમાણજ્ઞાન માટે અજાણ્યો પરમાત્મસ્વભાવ જાણવો જરૂરી છે. જાણીતી પામરદશા વડે જ અજાણ્યો પરમાત્મસ્વભાવ જાણી શકાય છે. પામરદશા અને પરમાત્મસ્વભાવ બન્નેને જાણનારાં પ્રમાણજ્ઞાનમાં પામરદશા હેય છે અને પરમાત્મસ્વભાવ ઉપાદેય છે તેવો વિવેક પણ સમાયેલો હોય છે. દ્રવ્યદષ્ટિનાં વિષયભૂત પરમાત્મસ્વભાવ અપ્રગટ અને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી અદૃશ્ય હોય છે અને પર્યાયદષ્ટિનાં વિષયભૂત પામરદશા પ્રગટ અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી દૃશ્ય હોય છે. 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે સમજવા માટે દૃશ્ય પર્યાયને અદૃશ્ય એટલે કે ગૌણ કરીને અદૃશ્ય પરમાત્મસ્વભાવને દૃશ્ય એટલે કે મુખ્ય કરવો. આ રીતે જે દ્રવ્યદષ્ટિ વડે પોતાને પરમાત્મસ્વભાવે જાણે છે તેની પલટતી પર્યાયની પામરદશા પલટીને પરમાત્મદશાપણે પ્રગટ થાય છે.

આચાર્યશ્રી કુંદકુંદના શબ્દોમાં—

(હરિગીત)

જે શુદ્ધ જાણે આત્મને તે શુદ્ધ આત્મ જ મેળવે;
અણશુદ્ધ જાણે આત્મને અણશુદ્ધ આત્મ જ તે લહે.

ભાવાર્થ : જે પોતાનાં આત્માને શુદ્ધ એટલે કે

પરમાત્મસ્વભાવપણે જાણે છે, એટલે કે ‘હું પરમાત્મા છું’ એમ સ્વીકારે છે. તે એવાં જ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વભાવને પોતાની પર્યાયમાં પ્રગટ કરે છે. પણ જે પોતાનાં આત્માને અશુદ્ધ એટલે કે પામરદશાપણે જાણે છે, એટલે કે ‘હું પામર છું’ એમ માને છે, તે પોતાની પામરદશાને પ્રાપ્ત થઈ તેને ચાલુ જ રાખે છે. (સમયસાર : ગાથા ૧૮૧)

ટિપ્પણ

૧. કૃતકૃત્ય : કરવા યોગ્ય દરેક કામ પાર પાડવું તે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

- **પ્રાસ્તાવિક** ૧. સમયસારનાટક, અધ્યાય ૮, દોહરો ૪૮.
- **અનેકાંતસ્વરુપ અને એકાંત માર્ગ**
૧. સમયસાર : આત્મપ્ર્યાતિ ટીકાના પરિશિષ્ટમાંની અનેકાંતની વ્યાખ્યા; ● ૨. ન્યાયદીપિકા : અધિકાર ૩, પ્રકરણ ૩૭૬; ● ૩. સમભંગી તરંગિણી : પાનુ ૩૭,૭૩,૭૪; ● ૪. તત્વાર્થરાજવર્તિક : ૧/૬,૭/૩૫/૨૭; ● ૫. જૈ.સિ.કોશ :- ભાગ-૧: અનેકાંત : ૧/૧,૨,૩: પાનુ ૧૦૫.
- **વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેનાં અનેકાંતસ્વરુપની આવશ્યકતા**
૧. સ્વયંભૂસ્તોત્ર: શ્લોક ૨૨,૨૪,૨૫,૪૨,૪૩,૪૪,૬૨,૬૩,૬૪,૬૫; ● ૨. પંચાધ્યાયી: પૂર્વાર્ધ : ગાથા ૯૫,૯૬,૨૦૨,૨૦૪,૨૦૫, ૨૧૮ થી ૨૨૫, ૨૪૭,૩૦૦,૩૧૧,૩૧૨,૩૧૯,૩૨૦; ● ૩. ધવલ: ૧/૧, ૧/૧૨૭/૫૬૭; ● ૪. પ્રવચનસાર: ગાથા ૧૦૦,૧૦૧,૧૦૨ અને તેની ટીકા; ● ૫. પં. રાજમલજીકૃત સમયસાર કળશ ટીકા : કળશ : ૨૫૨; ● ૬. પંચાલિકાયસંગ્રહ : ગાથા ૧૧; :: ૭. આશ્રમીમાંસા :- શ્લોક ૫૯; ● ૮. તત્વાર્થસૂત્ર : અધ્યાય ૫, સૂત્ર ૩૨; ● ૯. જૈ.સિ.કોશ : ભાગ-૧: અનેકાંત : ૨/૩, પાનુ ૧૦૬.
- **વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેનાં એકાંતમાર્ગની આવશ્યકતા**
૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર:વર્ષ ૨૯ મું, પત્રાંક ૭૦૨, પાનું ૫૧૧; ● ૨. બહેનશ્રીના વચનામૃત : નં. ૨૩૫, ૨૯૯,૩૫૩; ● ૩. પંચાધ્યાયી : પૂર્વાર્ધ : ગાથા ૨૮૮ ● ૪. સમભંગીતરંગિણી : પાનુ ૭૩ ● ૫. તત્વાર્થસુત્ર : અધ્યાય ૧ સુત્ર ૬ની મુ. રામજીભાઈ કૃત ટીકા પાનુ ૨૦,૨૧,૨૨ ● ૬. જૈ.સિ.કોશ : ભાગ-૧ એકાંત ૧ પાનુ ૪૫૯, ૪૬૦
- **વસ્તુનાં અનેકાંતસ્વરુપ અને એકાંતમાર્ગનાં આધારે ‘હું પરમાત્મા છું’ કઈ રીતે ?**
૧. પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય : ગાથા ૨૨૫ ● ૨. સર્વાર્થ સિદ્ધિ : ૧/૧૦/૯૭/૧, ૧/૧૦/૯૮/૨ ● ૩. તત્વાર્થરાજવર્તિક : ૧/૧૦/ ૧/૪૯/૧૩, ૧/૧૦/૬-૭/૫૦/૪; ● ૪. ન્યાયદીપિકા : અધિકાર ૧, પ્રકરણ ૧૦, પાનુ ૧૧ ● ૫. આલાપપદ્ધતિ : અધિકાર ૯ ● ૬. તત્વાર્થ સૂત્ર : અધ્યાય ૧, સુત્ર ૧૦,૧૧,૧૨ ● ૭. ધવલ : ૯/૪, ૧,૪૫/૧૬૬/૧ ● ૮. કૃપાયપાહુડ : ૧ પ્રકરણ ૧૭૪/૨૧૦/ ૩ ● ૯. પરીક્ષામુખ : પરિચ્છેદ ૧, સુત્ર-૨, પરીચ્છેદ ૫, સુત્ર - ૧ ● ૧૦ જૈ.સિ. કોશ ભાગ-૩, પ્રમાણ : ૧,૨ પાનુ ૧૪૧, ૧૪૨
- **પામરદશાનાં આધારે પરમાત્મ સ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય**
૧. પ્રવચનસાર : ગાથા ૧૦,૯૮,૧૯૧ અને તેની ટીકા :: ૨. સમયસાર : ગાથા ૧૧ થી ૧૮; આત્મપ્ર્યાતિ : શ્લોક ૬ થી ૧૪ :: ૩. પંચાધ્યાયી : ઉત્તરાર્ધ ગાથા ૭૩ :: ૪. પંચાલિકાયસંગ્રહ : ગાથા ૭૮ ની ટીકા :: ૫. બહેનશ્રીના વચનામૃત : નં. ૨૩૫,૨૩૬,૨૫૧,૨૮૧,૨૯૯,૩૦૫, ૩૮૪, ૪૦૪ :: ૬. ગુરુદેવશ્રીનાં વચનામૃત : નં. ૬,૧૭,૨૮૧.
- **ઉપસંહાર**
૧. સમયસાર ગાથા ૧૮૬

હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી બાબતોમાં યોરસમાં દર્શાવો.

૧. પોતાનો પરમાત્મા કયાં હોય છે ? ૧.
- A. પોતામાં B. જિનમંદિરમાં
- C. અદ્વર આકાશમાં D. સંપૂર્ણ લોકમાં
૨. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં પરસ્પરવિરોધી ધર્મો મૂળભૂતપણે કયા બે છે ? ૨.
- A. દ્રવ્ય અને પર્યાય
- B. અન્વય અને વ્યતિરેક
- C. ધ્રોવ્ય અને ઉત્પાદવ્યય
- D. પરમાત્મસ્વભાવ અને પામરજ્ઞા
૩. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં નિત્ય-અનિત્ય જેવાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મચુગલો એક સાથે રહી શકે છે તેનું કારણ કયું ન હોઈ શકે ? ૩.
- A. તેઓ સાપેક્ષ ધર્મો છે
- B. તેઓ અંશીનાં ધર્મો છે.
- C. તેઓમાં સમયભેદ નથી
- D. તેઓ વસ્તુને નીપજાવનાર છે.
૪. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુની કથનપદ્ધતિને શું કહે છે ? ૪.
- A. અનેકાંતવાદ B. કુદ્ધીવાદ
- C. સ્થાન્નાદ D. સર્વથાવાદ
૫. વસ્તુની સિદ્ધિ માટે કઈ બે બાબતો અનિવાર્ય છે ? ૫.
- A. ચૌક્કસ કદ અને આકાર
- B. કર્તૃત્વ અને ભોકૃત્વ
- C. પરમાત્મસ્વભાવ અને પામરજ્ઞા
- D. અસ્તિત્વ અને પ્રયોજન
૬. વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ કયાં હેતુએ ઉપકારી છે ? ૬.
- A. બધાં ધર્મો સાચાં છે તેવી વિશાળદૃષ્ટિ કેળવવાનાં
- B. આત્માનો ધર્મ નિશ્ચયપણે હોય અને વ્યવહારપણે પણ હોય તે બતાવવાનાં
- C. વસ્તુસ્વરૂપની એકાંત માન્યતાનો નિષેધ કરવાનાં
- D. સમ્યક્ એકાંત એવા નિષ્પદની પ્રાપ્તિ કરવાનાં

૭. આત્માની દૃષ્ટિ એ કયા ગુણની પર્યાય છે? ૭.
- A. એકલાં સ્થાનની
- B. સ્થાન સહિત સ્થાન-શ્રદ્ધાન બેયની
- C. સ્થાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક સ્થાન-શ્રદ્ધાન-ચાલિત્ર ત્રયોચની
- D. એકેય ગુણની પર્યાય નથી.
૮. પોતાની સાચી ઓળખ કે કિંમત કઈ રીતે? ૮.
- A. પોતાનાં નામ અને નામનાથી
- B. પોતાનાં દ્રવ્યસ્વભાવ અને તેની દૃષ્ટિથી
- C. પોતાનાં પર્યાયસ્વભાવ અને તેનાં સામર્થ્યથી
- D. પોતાની સત્તા અને સંપતિથી
૯. કઈ દૃષ્ટિ સમ્યક્ છે? ૯.
- A. એકલી પર્યાયને જોનારી પર્યાયદૃષ્ટિ
- B. એકલાં દ્રવ્યને દેખનારી દ્રવ્યદૃષ્ટિ
- C. દ્રવ્ય-પર્યાય બન્નેને એકસાથે જોનારી પ્રમાણદૃષ્ટિ
- D. જગતનાં બધાં જીવોનું ભલું ઈચ્છનારી પરમાર્થદૃષ્ટિ
૧૦. પોતાની પામરજ્ઞા કેવી હોતી નથી? ૧૦.
- A. દૃષ્ટિનો વિષય B. વિભાવ
- C. સાપેક્ષ D. દુઃખરૂપ
૧૧. પોતાની ભલાર્થ શેમાં છે? ૧૧.
- A. પોતાને પરમાત્માપણે સ્વીકારવામાં
- B. પોતાને પામરપણે માનવામાં
- C. પોતે સ્વભાવથી પરમાત્મા અને પર્યાયથી પામર છે એમ બંને બાબતોનો સ્વીકાર કરવામાં
- D. મહુવીરદિપ્રગટ પરમાત્માની ભક્તિ કરવામાં
૧૨. પોતાનો પુરુષાર્થ કઈ રીતે પ્રવર્તે છે? ૧૨.
- A. પોતાનાં જ્ઞાનમાં પરમાત્મસ્વભાવનો વિવેક કરવાથી
- B. પોતાનાં જ્ઞાનમાં પામરજ્ઞાનો વિવેક કરવાથી
- C. પોતાની પામરજ્ઞાનો અસ્વીકાર કરવાથી
- D. પોતાનાં પરમાત્મસ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાથી
૧૩. કયા પ્રકારનાં જ્ઞાન વડે પોતાની પામરજ્ઞામાં પણ પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખી શકાય છે? ૧૩.
- A. કેવળજ્ઞાન B. પ્રમાણજ્ઞાન
- C. શ્રુતજ્ઞાન D. અવધિજ્ઞાન

૧૪. 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? ૧૪.
- A. પ્રમાણાવૃત્તિથી B. પર્યાયવૃત્તિથી
C. દ્રવ્યવૃત્તિથી D. દરેક પ્રકારની વૃત્તિથી
૧૫. દ્રવ્યવૃત્તિ સમયે જ્ઞાનમાં કોનો વિવેક કરવાનો હોય છે ? ૧૫.
- A. પોતાનાં અનંત ગુણોનો
B. પોતાનાં પરમાત્મસ્વભાવ અને પામરજ્ઞાન બંનેનો એકસરખો
C. પોતાનાં પરમાત્મસ્વભાવનો
D. પોતાની પામરજ્ઞાનો
૧૬. ગણ્યજ્ઞેવાં મહુપુરુષો પોતાને પામર માને તેનું શું કરણ ? ૧૬.
- A. પોતાની નમ્રતા
B. પોતે પોતાનાં સ્વભાવથી પામર હોવાથી
C. પોતાની વૃત્તિમાં પોતાનું પામર્યું ભાસવાથી
D. વિવેકજ્ઞાનમાં પોતાની પામરજ્ઞાની સમજણ હોવાથી
૧૭. પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ કેવો છે ? ૧૭.
- A. પ્રગટ છે. B. પરિચિત છે.
C. અતીન્દ્રિય મહુપદ્ધર્થ છે.
D. અનુભવમાં છે.
૧૮. 'વિદ્યેધીનું અસ્તિત્વ' એ શું છે ? ૧૮.
- A. શબ્દકોશનો એક શબ્દ સમૂહ
B. સનાતન પ્રાકૃતિક સિદ્ધાંત
C. લોકશાસ્ત્ર સજ્જીય રીત
D. પોતાનો પાપનો ઉદય
૧૯. શુદ્ધતા અને પૂર્ણતા શેમાં હોય ? ૧૯.
- A. તીર્થકરનાં અવતારમાં
B. એકરૂપતામાં
C. અમૂર્ત દ્રવ્યોમાં
D. ભગવાનની ભક્તિમાં
૨૦. જાણીતા નવતત્ત્વો દ્વારા અજ્ઞાનના પરમાત્મસ્વભાવનો નિર્ણય કરવા માટે ખાસ કરીને કયા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ? ૨૦.
- A. સમ્યક્સાર B. પ્રવચનસાર
C. નિચમસાર D. કોઈપણ શાસ્ત્રનો

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નોના એક કે બે વાક્યોમાં ટૂંક જવાબ આપો

- વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ એટલે શું ?
- વસ્તુની પ્રાપ્તિનો એકાંતમાર્ગ કોને કહે છે ?
- સમ્યક્ અનેકાંત અને સમ્યક્ એકાંત એટલે શું ?
- મિથ્યા અનેકાંત અને મિથ્યા એકાંત એટલે શું ?
- વસ્તુનું અનેકાંતસ્વરૂપ કેટલાં પ્રકારે સંભવે છે ? તેને માનનાર કોણ છે ? ?
- વસ્તુનું એકાંતસ્વરૂપ કેટલાં પ્રકારે સંભવે છે ? તેને માનનાર કોણ છે ? ?
- અન્વય કોને કહે છે ?
- વ્યતિરેક કોને કહે છે ?
- પરસ્પરવિરોધી બે ધર્મો પૈકી કોના આશ્રયે વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોય છે ?
- સ્વાત્માનુભવ માટે કોની આવશ્યકતા હોય છે ?
- સમ્યક્જ્ઞાન કોને કહે છે ?
- સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કોને કહે છે ?
- સમ્યક્ ચારિત્ર કોને કહે છે ?
- આત્માની વૃત્તિ કયા બે પ્રકાર પૈકી એક પ્રકારે હોય છે ?
- જ્ઞાનની વૃત્તિ એટલે શું ?
- શ્રદ્ધાનની વૃત્તિ એટલે શું ?
- ચારિત્રની વૃત્તિ એટલે શું ?
- આત્માનાં અનેકાંતસ્વરૂપનું રહસ્ય શું છે ?
- પોતે કઈ રીતે પરમાત્મા અને કઈ રીતે પામર છે ?
- પ્રમાણજ્ઞાન કોને કહે છે ?
- પ્રમાણજ્ઞાનના બે પ્રકાર જણાવો.
- પોતાનો પરમાત્મસ્વભાવ કયા પ્રકારનાં પ્રમાણજ્ઞાનથી જણાય છે ?
- પરોક્ષપ્રમાણ માટે કયા સાધનો ઉપયોગી છે ?
- જાણીતી પામરજ્ઞાન વડે અજ્ઞાનના પરમાત્મ-સ્વભાવને ઓળખવા માટેનાં ઉપાયની યાદી આપો.
- વિદ્યેધીનું અસ્તિત્વ કોને કહે છે ?
- અનેકમાં એકત્વ એટલે શું ?
- નવતત્ત્વોનાં નામ આપો.
- બધા આત્માઓ કઈ એક જ જાતિનાં છે ?
- બધા આત્માઓની જાતિ જુદી જુદી હોય તો શું થાય ?
- વસ્તુનો સ્વભાવ કેવો હોય છે ?

નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો.

૧. પોતાનાં પરમાત્માને કયાં શોધવામાં આવે છે અને તે ખરેખર કયાં હોય છે ?
૨. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુનાં મૂળભૂતપણે પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલ અન્વય-વ્યતિરેકનાં આધારે અન્વય પરસ્પર વિરોધી ધર્મયુગલો કઈ રીતે અને કયા કયા હોય છે ?
૩. અનેકાંતસ્વરૂપી વસ્તુમાં પરસ્પરવિરોધી ધર્મયુગલને એક સાથે રહેવામાં વિરોધ ન હોવાનાં ત્રણ કારણો બતાવી તે પૈકી કોઈ એકની સમજૂતી આપો .
૪. વસ્તુ પોતે જ કાયમ ટકતી અને કાયમ પરિણમતી હોય તો શો દોષ આવે ?
૫. શા માટે વસ્તુની સિદ્ધિ માટે તેનાં અનેકાંત-સ્વરૂપની આવશ્યકતા હોય છે ?
૬. આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવામાં શો દોષ આવે ?
૭. આત્માને સર્વથા અનિત્ય માનવામાં શો દોષ આવે ?
૮. વસ્તુની પ્રાપ્તિ એટલે શું ? અને તે કઈ રીતે થાય ?
૯. સ્વાત્માનુભવ માટે સમ્યક્ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચાલિ અથવા ત્રણેયની આવશ્યકતા શા માટે હોય છે ?
૧૦. દૃષ્ટિ એટલે શું ?
૧૧. શા માટે દૃષ્ટિ દ્રવ્ય કે પર્યાય એ બે માંથી કોઈ એક જ પ્રકારે સંભવે છે ?
૧૨. દ્રવ્યદૃષ્ટિ એટલે શું ? શા માટે દ્રવ્યદૃષ્ટિ સમ્યક્ છે ?
૧૩. દ્રવ્યદૃષ્ટિ અને પર્યાયદૃષ્ટિનો ભેદ સંક્ષેપમાં આપો .
૧૪. શા માટે આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિનો માર્ગ એકાંત છે તેમ નક્કી થાય છે ?
૧૫. પામરશા પોતાની જ હોવા છતાં તેનો સ્વીકાર કેમ નહિ ?
૧૬. અનાદિ અચાની જીવને પર્યાયદૃષ્ટિ હોય છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિ હોતી નથી તેનું શું કારણ છે ?
૧૭. પ્રમાણચાલની આવશ્યકતા શી છે ?
૧૮. પ્રમાણચાલ માટે શું કરવું ?
૧૯. વિરોધીનાં અસ્તિત્વનાં સિદ્ધાંતને આધારે પ્રગટ પામરશા વડે અપ્રગટ પરમાત્મસ્વભાવને કઈ રીતે ઓળખી શકાય ?
૨૦. પામરશાની અનેકરૂપતાના આધારે એકરૂપ પરમાત્મસ્વભાવને ઓળખવાનો ઉપાય સમજાવો .
૨૧. નવતત્ત્વોના અભ્યાસ દ્વારા તેમાં છૂપાયેલ પરમાત્મસ્વભાવને કઈ રીતે સમજી શકાય ?
૨૨. બધા આત્માઓ એક જ સ્વભાવના કઈ રીતે છે ? એક જ સ્વભાવના હોવાથી તેઓ કઈ રીતે પરમાત્મસ્વભાવે હોય છે ?
૨૩. 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે ? તે સમજવા માટે શું કરવું જોઈએ ? અને તે સમજવાથી શો ફાયદો થાય ?

દૃષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે. તે કઈ રીતે ?

- તું તને જો ; જેવો તું છો તેવો જ તું પ્રગટ થઈશ. તું મોટો દેવાધિદેવ છો. તું પોતે જ પરમાત્મા છો, પોતાને પરમાત્માપણે માનતાં પામરપણું ઊભું નહિ રહે.
- પર્યાયદૃષ્ટિથી પોતે પામર હોવા છતાં દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા જ છે. તેમાં પર્યાયદૃષ્ટિ મિથ્યા છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિ સમ્યક્ છે. પર્યાયદૃષ્ટિથી પોતે પામર છે. પામરપણું પોતાનો વિભાવ હોવાથી તે 'પર' છે. તેથી પર્યાયદૃષ્ટિથી પરાશ્રય હોય છે. અને તેથી પરાશ્રયના કારણે થતી પામરદશા ચાલુ જ રહે છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી પોતે પરમાત્મા છે. પરમાત્મપણું પોતાનો સ્વભાવ હોવાથી તે 'સ્વ' છે. તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સ્વાશ્રય હોય છે, અને તેથી સ્વાશ્રયના કારણે થતી પરમાત્મદશા પ્રગટે છે. આ રીતે દૃષ્ટિ પલટતાં દશા પણ પલટાઈ જાય છે.

(પ્રકરણ : ૨ 'હું પરમાત્મા છું' કઈ રીતે? પાના નંબર ૩૭ પરથી)

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.